

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCAN
İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN TƏDQIQI**

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Quliyev Vüsal Nüsrət

BAKI - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“___” _____ **2022-ci il**

“İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCAN
İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN TƏDQIQI”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060401-Dünya iqtisadiyyatı

İxtisaslaşma: Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər

Qrup: 806

Magistrant
Quliyev Vüsal Nüsrət oğlu
_____ **imza**

Elmi rəhbər
i.e.n.dos Hüseyinov Adil Şeyruz
_____ **imza**

Proqram rəhbəri
i.ü.f.d., dos. Nəcəfova Kəmalə Akif qızı
_____ **imza**

Kafedra müdiri
i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu
_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Quliyev Vüsal Nüsrət oğlu and içirəm ki, “İşğaldan azad olunmuş ərazilərin Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirinin tədqiqi” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normalarına və istinad qaydalarına tam riayət etməklə və istifadə etdiyim bütün mənbələri ədəbiyyat siyahısında əks etdirməklə yazmışam.

İŞĞALDAN AZAD OLUNMUŞ ƏRAZİLƏRİN AZƏRBAYCAN İQTİSADİYYATINA TƏSİRİNİN TƏDQIQI

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktualığı: Hazırda Azərbaycan Asiyadan Avropaya gedən mühüm nəqliyyat və kommunikasiya marşrutlarının kəsişdiyi beynəlxalq mərkəzlərdən biridir. O, əhəmiyyətli karbohidrogen xammalı ehtiyatlarına malikdir ki, bu da Respublikanı müxtəlif ölkələrin və regional birliklərin maraqlarının cəmləşdiyi və xarici şirkətlərin fəaliyyətinə çoxşaxəli təsir göstərən məkana çevirir.

Tədqiqatın məqsədi: Dissertasiya işinin məqsədi inkişafın müasir vəziyyətinin düzgün təhlilini aparmaq, bu ərazilər üzrə həyata keçirilən dövlət siyasətinin hüquqi təminatını müəyyənləşdirməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Araşdırmada kompleks təhlil, dialektika, müqayisə, monitoring ekspert qiymətləndirilməsi proqram məqsədli yanaşma məntiq, tarixi yanaşma statistik metodlar tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat, MƏliyyə, Vergilər Nazirliyinin materialları qanun və normativ aktlar, qərarlar, Prezidentin sərəncamları və hesabatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Hal hazırda Azərbaycanda və dünyada olan pandemiya ilə bağlı kitabxanaların işləməməsi ən əsas məhdudiyyətlərdən biridir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının müasir meyillərinin müəyyən edilməsində və milli iqtisadiyyatın sahələrinin şaxələndirilməsinin perspektivli istiqamətlərinin işlənilib hazırlanmasındadır.

Nəticələrin istifadə olunma biləcəyi sahələr: Azərbaycan öz iqtisadi inkişafında innovativ komponentdən (qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrində layihələrə dövlət sərmayəsi) tam istifadə etməyə imkan verir; kənd təsərrüfatı sektorunun modernləşdirilməsi (müasir ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqi, kənd təsərrüfatı istehsalı sahəsində elmi tədqiqatlar); istehsalın avtomatlaşdırılması və istehsalat sənayesində informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqi; biznes mühitinin hərtərəfli yaxşılaşdırılması kontekstində sahibkarlığa dövlət dəstəyi; iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin sistemli şəkildə həyata keçirilməsi üçün regionların potensialından daha səmərəli istifadəyə, ixrac bazarının genişləndirilməsinə və ixracın stimullaşdırılmasına yönəlmiş regional və sahəvi inkişaf proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsinin zəruri olduğu müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: iqtisadiyyat, işğaldan azad olunmuş, beynəlxalq.

STUDY OF THE EFFECT OF THE OCCUPIED AREAS ON THE AZERBAIJANI ECONOMY

SUMMARY

The actuality of the subject: Currently, Azerbaijan is one of the international centers where important transport and communication routes from Asia to Europe intersect. It has significant reserves of hydrocarbons, which makes the Republic a place where the interests of different countries and regional associations are concentrated and the activities of foreign companies are multifaceted.

Purpose and tasks of the research: The purpose of the dissertation is to conduct a proper analysis of the current state of development, to determine the legal provision of state policy in these areas.

Used research methods: In the research, complex analysis, dialectics, comparison, monitoring, expert assessment, program-targeted approach, logic, historical approach, statistical methods were studied.

The information base of the research: Materials of the State Statistics Committee of Azerbaijan, the Ministry of Economy, Finance, Taxes constitute laws and regulations, decisions, presidential decrees and reports.

Restrictions of research: One of the main limitations is the current non-functioning pandemic libraries in Azerbaijan and around the world.

The novelty and practical results of investigation: in identifying modern trends in the socio-economic development of Azerbaijan and in the development of promising areas for diversification of the national economy.

Scientific-practical significance of results: Azerbaijan allows full use of the innovative component in its economic development (public investment in projects in priority areas of the non-oil sector); modernization of the agricultural sector (application of modern environmentally friendly technologies, scientific research in the field of agricultural production); production automation and wide application of information technologies in the production industry; state support for entrepreneurship in the context of comprehensive improvement of the business environment; In order to systematically implement measures to diversify the economy, it is necessary to develop and implement regional and sectoral development programs aimed at more efficient use of the potential of the regions, expansion of the export market and export stimulation.

Keywords: economy, liberated, international.

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

ABŞ	Amerika Birləşmiş Ştatları
AİB	Asiya İnkişaf Bankı
AYİB	Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı
BMT	Birləşmiş Millətlər Təşkilatı
BVF	Beynəlxalq Valyuta Fondu
ÜDM	Ümumi daxili məhsul

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ.....	8
I FƏSİL. QARABAĞDA İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN MÖVCUD VƏ PERSPEKTİV İMKANLAR.....	12
1.1.Ərazilərin azad edilməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti.....	12
1.2.Region iqtisadiyyatının inkişafının vəziyyəti və prioritet istiqamətlərin qiymətləndirilməsi.....	166
1.3.İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübəsi..	200
II FƏSİL. AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADI SABİTLƏŞMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ.....	266
2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi üsulları.....	266
2.2. Regionun iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi və hüquqi vasitələri	42
2.3. İqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə regionun iqtisadiyyatına dövlətin təsiri mexanizmləri	555
III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADIYYATIN BƏRPASI PROQRAMI.....	711
3.1. Prioritet fəaliyyət sahələrində investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmi	711
3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya qoyuluşu prioritetləri	733
3.3. Ölkədə sahibkarlığın inkişafının və reallaşdırılan iqtisadi islahatların strateji məsələləri.....	766
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	811
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	833
Cədvəllərin siyahısı	900
Diaqramların siyahısı	900

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təminatı xalqımızın çoxəsrlik tarixində xüsusi yer tutur. Azərbaycan ölkə sərhədlərini bərpa etməklə ötən əsrin ən böyük hərbi və diplomatik qələbəsini əldə etmişdir. Qələbənin davamlı olması üçün məcburi köçkünlərin geri qayıtması təmin edilməlidir. Bu möhtəşəm qayıdış vətəndaşlarımızın azad zonalarda daimi məskunlaşması ilə bu zonaların ölkənin iqtisadi fəaliyyətinə inteqrasiyası arasında körpü olacaq.

Bölgədə yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika şəbəkələrinin dirçəldilməsi ölkənin dünya bazarlarına çıxışını təmin etməklə yanaşı, sahələrin inkişafına da böyük təkan verəcək.

Ümumiyyətlə, köçürülən ərazilərə qayıdanların təhlükəsiz qayıtması təmin edilməli və bu ərazi ölkənin ən abad guşələrindən birinə çevrilməlidir. Müasir həyatın əsasını təşkil edən yaxşı həyatı bərpa etmək üçün bütün istiqamətlərdə yenidən qurmaq lazımdır. Bu, dövlət-özəl tərəfdaşlığın təşviqi və inkişafına əsaslanmalıdır. Yalnız bu yolla Azərbaycanın şanlı gələcəyində müstəqil ərazilərin tam inteqrasiyası təmin edilə bilər.

Bu təməl daşının uğurla həyata keçirilməsi üçün aşağıdakı iki məqsədə nail olmaq lazımdır:

- Davamlı məskunlaşma;
- İqtisadi fəaliyyətlərdə təkrar istifadə.
- Davamlı mühit

Azərbaycanın tarixi regional suverenliyinin bərpası insanların öz vətənlərinə qayıtması və yaşaması, sərbəst ərazilərdə daimi məskunlaşmanı təmin edilməsi üçün yeni imkanlar yaratmışdır. Bu məqsədlə bu icmalar cəmiyyətin ən sağlam, ən müasir və firavan yaşayış mühitinə çevrilməli, insanların davamlı məskunlaşması üçün müasir prinsiplərə əsaslanan rahat yaşayış mühitini təmin etməlidir.

Ümumi təhlükəsiz və müsbət həyat tərzinin yaradılması vətəndaşların daimi yaşaması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcək. Bunun üçün onlar yeni məhəllələrdə keyfiyyətli mənzillərlə təmin etməli, müasir infrastruktur qurmalı, rahat yaşayış şəraiti yaratmalı, müasir xidmətlərdən yararlanmalıdırlar. Bölgənin iqtisadi

potensialından səmərəli istifadə yaşayış sahəsinin alınmasından əvvəl mövcudluğunu təmin etməlidir.

İqtisadi fəaliyyətlə yenidən qurulması

Azad edilmiş torpaqların ölkənin iqtisadi və sosial mənzərəsində tarixi statusu bərpa edilməlidir. Yeni sektor ölkənin digər sahələri kimi iqtisadi fəaliyyətin və inkişaf planının birinci həlqəsi olmalıdır. Bu regionun davamlı inkişafı iqtisadi ehtiyacların və adekvat resursların ödənilməsindən asılı olacaq və təbii ehtiyatların bolluğu və tarixi profil bu sahələrə investisiya qoyuluşunu stimullaşdıracaq.

Həyat üçün möhkəm zəmin təmin etməklə biz milli iqtisadi fəaliyyət sahəsinin payını müstəmləkəçilikdən əvvəlki səviyyəyə çatdırmağa və davamlı şəkildə artırmağa bilirik. Bu çərçivədə dövlət-özəl tərəfdaşlığının inkişafına əsaslanan özəl təşəbbüslərin zəruri stimullarla yanaşı, tam şəkildə təşviq edilməsi vacibdir.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Elmi ədəbiyyatda daha çox dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi problemləri ilə bağlı olan milli iqtisadiyyatların xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinə kifayət qədər çoxlu əsərlər həsr edilmişdir. XXI əsrin əvvəllərində Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının konseptual problemləri, Azərbaycan diplomatiyasının beynəlxalq aləmdə fəaliyyətinin müxtəlif istiqamətləri beynəlxalq məsələlər üzrə azərbaycanlı və xarici mütəxəssislərin daimi tədqiqat obyektidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işinin məqsədi Qarabağda iqtisadi inkişaf üçün mövcud və perspektiv imkanları müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatın əsas vəzifələrini sadalayaq:

- Ərazilərin azad edilməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək;
- Region iqtisadiyyatının inkişafının vəziyyəti və prioritet istiqamətlərin qiymətləndirilməsini aparmaq;
- İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübəsini təhlil etmək;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi üsullarını araşdırmaq;

- Regionun iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi ə hüquqi vasitələrin təhlili;

- İqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə regionun iqtisadiyyatına dövlətin təsiri mexanizmlərini öyrənmək;

- Prioritet fəaliyyət sahələrində investisiy fəaliyyətinin timuaşırının investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmini müəyyən etmək.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Dissertasiya işinin predmeti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi prosesidir, tədqiqatın obyektı isə dövlətin və özəl investisiyaların qoyuluşudur.

Tədqiqat metodları: Araşdırmada kompleks təhlil, dialektika, müqayisə, monitoring ekspert qiymətləndirilməsi proqram məqsədli yanaşma məntiq, tarixi yanaşma statistik metodlar tədqiq edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazası: Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsi, İqtisadiyyat, Maliyyə, Vergilər Nazirliyinin materialları qanun və normativ aktlar, qərarlar, Prezidentin sərəncamları və hesabatlar təşkil edir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatda məhdudiyyətlərdən biri işğaldan azad edilmiş ərazilər haqqında ədəbiyyat azlığıdır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Araşdırmanın elmi yeniliyini təqdim edirik:

- Liberallaşdırılmış ərazilərdə iqtisadiyyatı sabitləşdirmək və dirçəltmək üçün xarici investisiya mənbələrinin yaradılmasının zəruriliyi vurğulanır:

- Köçürülən ərazilərdə məhsuldarlığın tənzimlənməsi və kənd təsərrüfatı investisiyalarının tənzimlənməsi ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir;

- İstisna olunmuş ərazilərin iqtisadiyyatına investisiyaların artırılması və təkmilləşdirilməsi üçün tələb olunan şərait və amillərin və xüsusi tövsiyə və tövsiyələr əsasında öyrənilməsi.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Araşdırmanın nəticələri və təklif olunan tövsiyələr aidiyyəti dövlət orqanlarına, eləcə də maliyyə institutlarına investisiya sektorunun real vəziyyətini qiymətləndirməyə, beynəlxalq məhsul bazarını təhlil etməyə, xarici investisiyalarda işləmək imkanlarını müəyyən etməyə imkan verir. Tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təkcə

siyasət kimi deyil, iqtisadi sabitliyin və iqtisadi artımın təmin edilməsi vasitəsi kimi xarici investisiya siyasəti ilə birlikdə öyrənilib.

Bundan başqa, tədqiqatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onun nəticələri xarici investisiya siyasətinin formalaşmasında geniş istifadə oluna bilər. İntizam çərçivəsində Azərbaycanda investisiya siyasətinin formalaşdırılması üçün fərqli nəzəri çərçivə tətbiq oluna bilər.

I FƏSİL. QARABAĞDA İQTİSADI İNKİŞAF ÜÇÜN MÖVCUD VƏ PERSPEKTİV İMKANLAR

1.1. Ərazilərin azad edilməsinin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün əhəmiyyəti

Azərbaycan ordusu Böyük Vətən Müharibəsində qazandığı qələbələrlə xalqımıza hər gün sevinc bəxş edir. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qüvvələrimiz yüzdən çox ərazini, o cümlədən Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı və Zəngilan şəhərlərini azad edib. Döyüş meydanındakı bütün hərbi əməliyyatlar hərbiçilərimizin nəzarəti altındadır.

Eyni zamanda işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi inkişafı da gələcək prioritetlər sırasındadır. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi (İİTKM) bu sahədə ciddi tədqiqatlar aparmaqdadır.

İnstitutun hesabatında baş direktor, iqtisad elmləri doktoru Vüsal Qasımlı münaqişədən sonrakı dövrdə Azərbaycanın iqtisadi inkişaf perspektivləri barədə ətraflı məlumat verir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında son 17 ildə iqtisadiyyatını üç dəfə artıran, regional neft-qaz, nəqliyyat-logistika layihələrini həyata keçirən Azərbaycanın regional liderliyi bir daha təsdiqlənib. Kissincer “Neftə nəzarət etməklə xalqları idarə etmək, qidaya nəzarət etməklə insanları idarə etmək mümkündür” deyib. Dünyanın ən çox əhalisi olan 90-cı, dünyanın isə 114-cü ən böyük ölkəsi olan Azərbaycanın hərbi qabiliyyətinin sübutu onun regional oyunçu kimi iqtisadi və siyasi üstünlüyü ilə əlaqələndirilməlidir ki, ölkə öz regional liderliyini tam şəkildə bərqərar edə bilsin.

Hesabatda o da bildirilib ki, Ermənistanın beynəlxalq hərbi yardımla Azərbaycan ərazisinin 20 faizini 30 ildir işğal altında saxlaması ölkəmizə “geosiyasi zərbə” kimi qiymətləndirilə bilər. Çünki Azərbaycan bu zaman bütün imkanlarını səfərbər etmişdi ki, erməni işğalına son qoyulsun.

19-cu əsrdə Napoleonun “Böyük Britaniyanın materik hissəsini blokadaya almaq” cəhdi uğursuzluğa düşər olanda Azərbaycan işğalçı Ermənistana sülhün bərqərar olması üçün təzyiq göstərmək məqsədilə onu regional işlərdən kənar

saxlamağa davam etdi. Muxtariyyətə qoyulan məhdudiyyətlər, yığılmış büdcə disbalansları və dövlət büdcəsinin kəsirləri, əsas iqtisadi mexanizmlərin itirilməsi, əhalinin dördü birinin yoxsulluq həddində yaşaması Ermənistanın Qarabağı işğalını davam etdirməsinə imkan vermir. Bu ilin sentyabr-oktyabr aylarında Azərbaycana hərbi müdaxilə Ermənistan üçün bir həqiqəti ortaya qoyur: 30 il itirilib. Daha bir tarixi fürsəti əldən verməmək üçün Ermənistan öz peşəkar siyasətindən əl çəkməlidir (Əliyev İ. 2014: s.39).

Azad edilmiş zonada iqtisadiyyatın necə sağlamlaşdırılmasına gəlinə, Azərbaycanın bu sahədə böyük təcrübəsi var.

Cocuq Mərcanlı digər yaşayış məntəqələrindən daha abad, yüksək səviyyədə məşğulluq və sosial xidmət göstərir. Bu, Azərbaycanla Ermənistanın inkişafa yanaşmasında fərqləri göstərir. Artıq Tərtər rayonunun Suqovuşan və yeni Talış kəndinə gedən 29 kilometr yolun yenidən qurulmasına başlanılıb. Bir sözlə, Azərbaycanın vətənə qayıtması ilə vətən canlanır.

Məlumata görə, 1988-1993-cü illərdə erməni qəsbkarlarının işğal etdikləri ərazilərdə həyata keçirdikləri etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 900 yaşayış məntəqəsi, 150 min ev və mənzil, 6 minə yaxın zavod, kənd təsərrüfatı və digər sənaye obyektləri tamamilə dağıdılıb.

Bundan əlavə, 280 min hektar meşə, 127 min hektar suvarılan torpaq, 34,6 min hektar üzüm və meyvə bağları, 1 milyon hektara yaxın münbit torpaq, 1200 kilometr suvarılan torpaq və 2,5 min kilometr torpaq işğalçıların əlinə keçib. Min hektar əkin sahəsi suvarılmamış və demək olar ki, tərk edilmişdir. İşğalçılar 220 min mal-qara apardılar. Ermənistan ordusunun Azərbaycan ərazilərinin işğalı zamanı verdiyi itkilərin qiymətləndirilməsi üçün işçi qrupu yaradılıb. 2017-ci ildə silahlı təcavüz nəticəsində bütün itkilərin ümumi dəyəri 820 milyard dollar təşkil edib. Tarixi torpaqlarımız işğaldan azad edildikcə, bu bölgələrdə həyat olacaq.

Bütün bunlara baxmayaraq, hələ də boş ərazilərdə abadlıq üçün çox yer var. Ərazilərin işğalı Ermənistanla heç bir ciddi iqtisadi fayda gətirməyib. Tarixi torpaqlarımız zəngin mineral ehtiyatlara, eləcə də çoxsaylı turizm və rekreasiya məkanlarına malik olsa da, Ermənistan bu potensialdan tam istifadə edə bilməyib.

Bəli, Kəlbəcər də daxil olmaqla ərazidə faydalı qazıntılarımız süni şəkildə talan edilib, ətraf mühitə ziyan dəyib.

“AzerGold” QSC və “Azərbaycan Sənaye Şirkəti” bu aktivləri inkişaf etdirmək və istismar etmək üçün təcrübəyə, ixtisaslı kadrlara, təchizat və maliyyə imkanlarına malikdir. Beləliklə, Azərbaycan yeni təbii sərvətlər gətirməklə qərb bölgəsinin inkişafını, mədənlərin işlənməsini, eləcə də iri metallurgiya yataqlarının inkişafını təmin etmək potensialına malikdir. Metallurgiyanın inkişafın Azərbaycanda bir çox sənaye sahələri istisna olmaqla, hərbi sənayenin inkişafını sürətləndirəcək. Azərbaycan ordusunun 5G texnologiyaları ilə təmin olunmasında ordumuz iştirak etməlidir. Azərbaycanın təhvil verdiyi ərazilərdəki meşə, su və torpaq ehtiyatları kənd təsərrüfatının, emalın, turizmin inkişafı üçün böyük imkanlar yaradır. Ən əsası, liberallaşdırılmış regionların iqtisadiyyatları transformasiya olunacaq və iqtisadiyyatın səmərəliliyini artıracaq yeni texnologiyalar inkişaf etdiriləcək. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra ən çox təsirlənən iki ölkə, Almaniya və Yaponiya yeni texnologiyalar tətbiq etdilər və iqtisadi artım sürətləndikcə sürətlə böyüdülər. Məsələn, bu sahədə Cəbrayılın yenidən qurulması üçün istifadə olunan tikinti materiallarının əksəriyyəti peşədən azad edilib: Harç istehsalı üçün yararlı alətlər, Sərt tuf, çaxmaq daşı, məhlul, kərpic istehsalına yararlı çınqıl gil, sement istehsalına yararlı bitum kömürü, gil, əhəngdaşı, qum Çınqıl, jasper, xalsedon və meşə ehtiyatları.

Azad edilmiş ərazilərdə "tikinti bumu" gözlənilir. Sahələrin işə qəbuldan tamamilə azad edilməsi iqtisadi inkişafımıza böyük təsir göstərəcək. Bizim ilkin hesablamalarımız göstərir ki, yaxın illərdə Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi zonalarında ümumi məhsul istehsalı 2 milyard manatdan çox olacaqdır.

Təhvil verilən ərazilərin kənd təsərrüfatı sahəsində böyük potensialı var. İşğaldan əvvəl Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının 35-40 faizini işğal olunmuş ərazilər təmin edirdi. İndi Ermənistanın ərazi nəzarətində olmasına baxmayaraq, region Ermənistana işləməyib. Təkcə Qarabağ bölgəsində 250 min hektardan çox münbit torpaq sahəsi olsa da, bu ərazilərin yalnız 7 faizi istismar edilib. Nəticə etibarlı ilə, işğaldan əvvəlki suvarma sistemlərinin, əsasən çayların

şimalında, cənub kənd təsərrüfatı torpaqlarının və bu ərazilərdə dərin qrunt sularının eroziyaya uğraması həmin ərazilərdən düzgün istifadə edilməməsinə səbəb olmuşdur.

Azərbaycan ərazilərinin liberallaşdırılması ölkəmizin ərzaq təhlükəsizliyinə də mühüm töhfə verəcək. Xüsusilə, heyvan mənşəli məhsulların özünə inamı yaxşılaşacaq. Proqnozumuza görə, azad zonalarda iqtisadi fəaliyyət bərpa olunduqdan sonra biz bu maddələri özümüz üçün tam şəkildə əldə edə biləcəyik. Azərbaycanda dənli bitkilərlə (çəltikdən başqa) özünütəminatmə dərəcəsi 70 faizə çatır. Torpağımızın işğaldan azad olması bizə bu bölgənin vəziyyətini yaxşılaşdırmağa imkan verir.

Su təchizatının 72,7%-nin xaricdə qurulduğu Azərbaycanın su ehtiyatlarının mənimsənilməsi çox vacibdir. Bu ehtiyatlar içməli su, meliorasiya və enerji istehsalı üçün istifadə olunacaq. Dövlətimiz su ehtiyatlarını səmərəli idarə etməklə Ermənistanın Azərbaycana qarşı dəniz müharibəsinə son qoyacaq və Ermənistanın özünə də təsir edəcək. Xüsusilə Kəlbəcər və Laçın rayonları şirin su ilə zəngindir və Ermənistanın şirin su mənbəyi olan Göyçə gölünü təmin edən Arpa və Bərgüşad çayları da bu ərazilərdədir.

Bundan əlavə, onlar Azərbaycanın ən hündür su anbarı olan (125 m) ümumi həcmi 560 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarında yerləşir. Sərsəng su anbarı Tərtər, Ağdərə, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi rayonlarını suvarma üçün su ilə təmin edirdi. Ermənistan tərəfi süni daşqınların Azərbaycan ərazisinə ziyan vurmasına şərait yaratmaq üçün yaz və payız aylarında su anbarını açıb.

Ermənistan işğal etdiyi ərazilərdə hüquqi tənziqləmə siyasətini həyata keçirib. Ermənistan hökuməti Ermənistanda və digər ölkələrdə, xüsusən Suriya, Livan və İraqda yaşayan erməniləri Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində məskunlaşdırmağa həvəsləndirmək üçün müxtəlif iqtisadi, maddi-texniki və digər yardımlar göstərəcəyini vəd etmişdir. Bu barədə gəlinən qənaətlərə görə: “Məskunlaşma siyasəti tam iflasa uğrayıb. Ermənistan statistikasına əsasən bu ərazilərdə təxminən 150 min, erməni mətbuatına görə 40-45 min, işğal olunmuş ərazilərdə aparılmış hesabatlarına əsasən isə cəmi 25 min əhali yaşayır. Xatırladaq

ki, işğaldan əvvəl isə həmin ərazilərdə 1 milyona yaxın azərbaycanlı yaşayırdı. Görünən odur ki, bu ərazi erməni xalqı üçün heç vaxt cəlbədicisi olmayıb. Eyni zamanda, Ermənistanın mövcud iqtisadi potensialı verilmiş vədlərin icrasını mümkünsüz edib.

Qarabağın işğaldan azad edilməsi birmənalı olaraq Azərbaycan iqtisadiyyatının genişlənməsinə və şaxələnməsinə töhfə verəcək. Sərbəst buraxılan ərazilərin güclü iqtisadi potensialı ölkəmizin inkişafına böyük təkan verəcək. (<https://www.azerbaijan-news.az/view-202021/ilham-eliyev-qarabagi-azerbaycanin-en-inkisaf-etmis-mekanina-cevirecek>).

1.2. Region iqtisadiyyatının inkişafının vəziyyəti və prioritet istiqamətlərin qiymətləndirilməsi

Azərbaycan Ordusu Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyevin strateji rəhbərliyi ilə işğal olunmuş ərazilərdə öz yurd-yuvalarından didərgin düşmüş insanların həsrət illərinə son qoymaqla, vaxtilə mif kimi görünən faktları ortaya qoyur.

Artıq 27 ildir ki, Azərbaycandan ayrılan, adı hər bir azərbaycanlının yaddaşında həkk olunan rayonların iqtisadi potensialından hər gün şad xəbərlərin gəldiyi bir vaxtda yazmağın vaxtı çatıb.

Heç kimə sirr deyil ki, 2020-ci il dünyanın bütün ölkələri üçün çətin olub. Epidemiya, qlobal maliyyə böhranı əksər ölkələrin iqtisadiyyatlarına böyük təsir göstərmiş və ölkələr böyük proqramları təxirə salmaq və büdcələrini tarazlıqda saxlamaq məcburiyyətində qalmışlar. Lakin müharibənin bütün iqtisadi, sosial və sağlamlıq problemlərinə, maddi itkilərə, nəhəng xərclərə baxmayaraq, Azərbaycan xalqı işğaldan qorunmağa, torpaqların azad edilməsi üçün müqavimət göstərməyə başladı.

Kiçik Qafqazın işğal olunmuş ərazilərində təbii əraziləri, ekzotik flora və faunanı qorumaq üçün çoxlu qoruqlar yaradılmışdır. Bunlara Bəsitçay qoruğu və Laçın qoruğu daxildir. Bəsitçay qoruğu 1974-cü ildə Azərbaycanın cənub-qərbində,

bu yaxınlarda işğaldan azad edilmiş Zəngilan rayonunda Bəsitçay hövzəsində yaradılıb. Qoruma 107 hektar ərazini əhatə edir. Çay boyu Çinar meşəliyi 12 mil uzanırdı. Burada bitən ağacların 500 yaşı var idi, şərq düzənliyi ağacı isə “Qırmızı kitab”a daxil edilmişdir.

Laçın yasaqlığı 1961-ci ildə Azərbaycanın Laçın rayonunda yaradılıb. Sahəsi 21,4 min hektardır. Dağ keçisi, maral, vəhşi donuz, tülkü və kəklik mühafizədə saxlanılırdı. Eyni zamanda, Qarabağın Şuşa şəhərinin füsunkar mənzərəsi turizm üçün əlverişlidir. Azərbaycanın Şuşa şəhərində bitən xarıbülbul Qarabağın simvoludur.

Regionda sənaye potensialı

Sovet dövründə Qarabağ və Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları arasında sıx iqtisadi əlaqələr qurulmuşdur. Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı və onun Azərbaycanın digər bölgələrindən təcrid olunması region üçün ciddi sosial və iqtisadi problemlər yaratdı. Uzun illər Qarabağ regionunun əksər sənaye sahələri Azərbaycan regionundan gətirilən yanacaq, xammal və materiallara arxalanırdı və bir çoxları Bakıda iri şirkətlərin törəmə müəssisələri kimi fəaliyyət göstərirdilər.

Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi olan Xankəndi Azərbaycanın dəmir və avtomobil yolları ilə, eləcə də ölkənin bütün nəqliyyat-kommunikasiya sistemi ilə birbaşa bağlıdır. Xankəndindən Bakıya dəmir yolu ilə məsafə 392 kilometrdir. Bu, regionun gələcək inkişafı üçün çox mühüm amildir və infrastruktur layihələrində sovet dövrünün nəqliyyat sisteminin xəritəsindən istifadə oluna bilərdi. Təbii ki, işğal olunmuş ərazilərdə illərdir fəaliyyət göstərən yeganə nəqliyyat və rabitə vasitələri indi erməni işğalı nəticəsində zədələnmiş və məhv edilmişdir.

Bu məqalədə bu sahənin sənaye potensialı dörd rəqursdan araşdırılır və digər cari inkişaf sahələri gələcək tədqiqatlarla gələcəkdə araşdırılacaqdır.

Yerli su təchizatı imkanları

İqlim dəyişikliyi və nəticədə su qıtlığı dünyanın ən böyük problemlərindən biridir. Su qıtlığı Azərbaycan üçün də vacibdir. Sırr deyil ki, ölkənin su ehtiyatları coğrafi səbəblərdən daha kasaddır və əsas mənbələr qonşu ölkələrdədir. Azərbaycan

Respublikasının Prezidentinin 15 aprel 2020-ci il tarixli Fərmanı ilə yaradılmış Milli Komissiya ölkədə su ehtiyatlarından davamlı istifadənin təmin edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir.

Bu baxımdan açıq ərazilərdə bol su ehtiyatları ictimai sənaye və kənd təsərrüfatı üçün vacibdir. Sərsəng bəndi 1976-cı ildə Ağdərə rayonunda Tərtər çayı üzərində tikilib. Onun ümumi su anbarının həcmi 560 milyon m³, bəndin hündürlüyü isə 125 metrdir. Bənd hündürlüyünə görə Sərsəng su anbarı ölkənin ən hündür bəndlərindən biridir.

Sərsəng su anbarı da daxil olmaqla Ağdərə rayonunun tamamilə azad edilməsi ölkənin altı rayonunda (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) bir milyon hektara yaxın ərazini suvarmağa imkan verəcək. Sərsəng su anbarından başqa, işğal altında olan ərazinin ümumi tutumu 80 milyon kubmetrdir, digər su anbarlarında da mövcuddur. Onların xalq təsərrüfatına daxil edilməsi əlavə olaraq 15 min hektar suvarılan torpaq sahəsi yarada bilər.

Bundan əlavə, Cəbrayıl və Zəngiləndəki Xudafərin su anbarının buraxılması 75 min hektar yeni torpağın suvarılmasına və mövcud suvarma sahələrinin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcək. Bəzi hesablamalara görə, bu su anbarının tutumu 1,6 milyard kubmetrdir. kubmetr həcmi.

Bu ərazidə 11 yeraltı şirin su mənbəyinin olduğu güman edilir. Yəni bu, qurultularının səviyyəsinin 1968 milyon min m³/gün olması deməkdir.

Yerli enerji mənbəyi

Bu ərazidə istehsal olunan əsas elektrik enerjisi hidroenergetika və şəbəkə sistemindədir. Təbii ki, söhbət Sərsəng və Xudafərin SES-lərindən gedir.

İranla Azərbaycan arasında əldə olunan razılaşmaya əsasən, Araz çayı üzərində Xudafərin SES tikilir. Belə ki, 2016-cı ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İran Hökuməti arasında “Xudafərin” və “Qız qalası” su elektrik stansiyalarının tikintisi, istismarı, enerji və su ehtiyatları sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş əldə edilib. Arazdakı elektrik stansiyalarının ümumi gücü 280 MVt-a çata bilər. Bu layihələr hər il Azərbaycana 368 milyon kilovat elektrik enerjisi gətirə bilər (Şəkrəliyev A. 2016: s.29).

Aydındır ki, Sərsəng və Xudafərin SES-ləri ətraf ərazilərin elektrik təchizatının yaxşılaşdırılması və tərk edilmiş ərazilərin bərpası üçün intensiv şəkildə istifadə olunacaq.

Ümumiyyətlə, bu elektrik stansiyalarının ölkənin enerji sisteminə daxil edilməsi təkcə güc deyil, həm də resursların coğrafi müxtəlifliyi deməkdir ki, bu da Abşeron, Şirvan və Mingəçevir vasitəsilə daha az yüklənmə, eləcə də alternativ (bərpa olunan) enerjinin bir hissəsi deməkdir.

Ərazidə sənaye istirahəti imkanları

Hesablamalara görə, Azərbaycanın ümumi mineral-geoloji ehtiyatlarının 39,6%-i işğal olunmuş əraziyə düşür. Tutulan ərazilərdə böyük tibbi əhəmiyyət kəsb edən 120-yə yaxın müxtəlif mineral var. Əlavə ölçmələrlə bu mineral suyun norması 7805 m³/gün deməkdir.

Kəlbəcər rayonu ərazisində İstisu mineral suyu yaxşı qaz və kimyəvi tərkibi, yüksək temperaturu və bol təbii sərvətləri ilə seçilir. 1980-ci illərdə İstisu suayrıcında böyük kurort və duzsuzlaşdırma zavodu tikilmişdir. Zavod gündəlik 800.000 litr su istehsal edir. Xam neft yatağı Azərbaycanın Şuşa şəhərindən 17 kilometr aralıda yerləşir

Aşağıdakı cədvəldə tutulan ərazilərdə fərdi minerallar göstərilir:

Cədvəl 1: İşğal olunmuş rayonlar üzrə ayrı-ayrılıqda hansı faydalı qazıntılar var

Rayonun adı	Faydalı qazıntı növü
Ağdərə	Qızıl, qurğuşun, sink, mis, mişar daşı, gəc
Şuşa	Üzlük daşı, gil, tikinti daşı
Xocalı	Gil, üzlük daşı, qum-çınqıl
Xocavənd	Üzlük daşı, tikinti daşı
Kəlbəcər	Qızıl, civə, mişar daşı, gil, perlit, qum-çınqıl, tikinti daşları, üzlük daşları, əlvan daşlar (obsidian, oniks, pefritoid, listvenit)
Laçın	Civə, mişar daşı, üzlük daşı, tikinti daşı, gil, qum-çınqıl, pemza, vermukulit, vulkan külü, əqiq, jad
Qubadlı	Mişar daşı, gil, tikinti daşı, üzlük daşı, əlvan daşı
Zəngilan	Qızıl, gümüş, üzlük daşı, əhəng daşı, gil, tikinti daşı, qum-çınqıl
Cəbrayıl	Mişar daşı, gil, qum, sement, gəc, tikinti daşı, kips, ahhidrid, pemza, vulkan külü, əlvan daşlar (yəşəm, xalsədan)
Füzuli	Mişar daşı, gil, qum-çınqıl
Ağdam	Mişar daşı, üzlük daşı, sement xammalı, gil, qum-çınqıl

Mənbə: <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/isgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>

Əslində yuxarıda adları çəkilən faydalı qazıntılar üzrə məlumatlar müəyyən mənada üst-üstə düşür və növbəti addım sovet dövrünün statistikasını dəqiqləşdirmək üçün bütün yataqların təhlilindən keçir. Son 30 ildə torpaqların talan edildiyi qeyd olunur. Həmçinin, yeni sınaq texnologiyaları yaranıb və bölgənin mədən sahələrini göstərmək üçün yeni geoloji xəritələrə ehtiyac var.

Ümumiyyətlə, gələcək mineral tətbiqlər 3 qrupda edilə bilər: əlvan metallar və onların metallurjiyası, tikinti materialları və nadir torpaq metalları. Əlvan metallar və tikinti materialları iqtisadiyyatın ənənəvi sahələridir və mövcud aktivlər bu sektorlarda bərpa olunan enerji yaradacaq. Layihə bu ərazilərdə sovet dövründə aparılan tədqiqatlara və orijinal memarlıq dizaynlarına (mövcud olduqda) əsaslanıla bilər. Bundan əlavə, bu sahədə qabaqcıl texnologiyalarda istifadə olunan nadir torpaq metallarının mövcudluğu ilə bağlı tədqiqat və geofiziki əməliyyatlar aparıla bilər (<https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/iscal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>).

1.3. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin inkişafında yerli və beynəlxalq təcrübəsi

Tədqiqat sosial-iqtisadi sarsıntıların, texnogen fəlakətlərin və müharibələrin kənd təsərrüfatı və ərzaq bazarının pozulmasına, investisiyaların azalmasına, yerli torpaq və infrastrukturun itirilməsinə və regional ərzaq təhlükəsizliyinə təsirini təhlil edir.

Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Şurası son 30 il ərzində münaqişə və təbii fəlakətlərdən təsirlənən Afrika, Asiya və Latın Amerikasının bir çox ölkələrində kənd təsərrüfatı fəaliyyətinin yenidən canlanmasını öyrənmişdir (Eklund, et al 2017: s.89):

- 1) Kənd təsərrüfatı elmi-tədqiqat və təcrübə institutlarının yaradılması;
- 2) taxıl istehsalı və tədarükü sisteminin bərpası;
- 3) biomüxtəlifliyin qorunması və bərpası;
- 4) insan resurslarının və sənaye potensialının bərpası;
- 5) gələcək müharibələrə və fəlakətlərə davamlılığın artırılması;
- 6) Dəstək şəbəkələrinin effektivliyinin təmin edilməsi.

Torpaq və su ehtiyatlarından davamlı istifadə üçün planlaşdırma, reabilitasiya planı və meliorasiya

Torpaq sahəsinə gəldikdə, azad zonada 200 min hektardan çox torpaq kənd təsərrüfatı bərpa edildikdən sonra kənd təsərrüfatı üçün istifadə olunacaq, o cümlədən 9 min hektara yaxın həyətyanı sahə.

Lakin bu ərazilərdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların inventarlaşdırılması, xəritələri və elektron məlumat bazaları yoxdur, dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətdə olan torpaqlar bölünmür. Aqrökimyəvi tədqiqat, eləcə də torpağın kəmiyyət ölçülməsi əsasında keyfiyyət göstəriciləri haqqında məlumatların əldə edilməsi istisna edilən ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafı üçün prioritetlərin müəyyən edilməsində əsas məsələdir.

Beləliklə, 1996-cı ildə MDB məkanında ilk dəfə olaraq Azərbaycanda torpaq islahatı uğurla həyata keçirildi. Bu təcrübə həm də liberallaşdırılmış ərazilərdə torpaq islahatı üçün ideoloji çərçivə rolunu oynayacaqdır. 1996-cı ildə edilən dəyişiklikdə müvafiq torpaq reyestrinin olmaması səbəbindən bəzi hallarda torpağın düzgün hesablanmasında problemlər yaransa belə, azad edilmiş torpaqlarda müasir informasiya texnologiyalarına əsaslanan elektron uçot sisteminin yaradılması imkanı mövcuddur. 1996-cı ildə ölkənin digər bölgələrində də torpaq islahatı sosial ədalət prinsipinə uyğun idi, lakin islahatdan sonra bölmələrin iqtisadi səmərəliliyi azaldı. Torpaqların özəlləşdirilməsi zamanı ən yaxşı təcrübələri təmin etmək üçün keçmiş təcrübəyə əsaslanan üsullar indi azad edilmiş ərazilərə tətbiq oluna bilər.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq, həm sosial ədaləti, həm də iqtisadi rifahı təmin etməklə liberallaşdırılmış ərazilərdə torpaq islahatının müxtəlif variantlarını nəzərdən keçirmək olar. Bununla əlaqədar olaraq, aşağıdakı təkmilləşdirmə nümunələrini təqdim edirik:

Cədvəl 2: Azad olunmuş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantların sırası

Azad olunmuş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantlar	
Variant 1. Mövcud torpaq islahatı təcrübəsinin tətbiqi	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla əkin yerləri pay torpaqları kimi pay almaq hüquqi olanlar (kənddə yaşayan bütün ev təsərrüfatları) arasında bölünür.
Üstünlüyü	Bu sahədə təcrübə olduğundan islahatı asanlıqla həyata keçirmək mümkündür.
Çatışmazlığı	Əkin sahələri kiçik hissələrə parçalanır.
Variant 2. İcma əsaslı ailə-kəndli təsərrüfatlarının yaradılması	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra torpaq sahələri torpağın minimal səmərəli ölçüsü nəzərə alınmaqla iri bloklar üzrə olmaqla icmalar kimi yaradılan ailə-kəndli təsərrüfatları qrupuna verilir.
Üstünlüyü	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
Çatışmazlığı	Ailə-kəndli təsərrüfatlarının müştərək fəaliyyət ənənəsi ilə bağlı lazımi təcrübə yoxdur, fəaliyyətin uğurlu olacağı riski mövcuddur.
Variant 3. Kooperativlərin yaradılması	
Təsviri	Torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla kənd yerlərində yaşayan əhali üzrə adambaşına torpaq payları müəyyən edilir. Sonra həmin paylar əsasında kooperativ(lər) yaradılır.
Üstünlüyü	Torpaqlar parçalanmır, iri təsərrüfat subyektləri formalaşır.
Çatışmazlığı	Bu sahədə uğurlu təcrübə demək olar ki, yoxdur. Həmçinin kooperativlərin idarə edilməsi mürəkkəb prosedurlar tələb edir.
Variant 4. Bələdiyyələrin iştirakı ilə təsərrüfatların yaradılması	
Təsviri	Əkin yerləri bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilir və torpağın keyfiyyəti nəzərə alınmaqla hər bir bələdiyyənin ərazisində yaşayan ev təsərrüfatlarına icarəyə verilir. Torpaqların icarəyə verilməsi zamanı icmaların yaradılması şərti də müəyyən edilə bilər.
Üstünlüyü	Bu prosesi inzibati olaraq asanlıqla həyata keçirmək mümkündür. Əhəlinin məskunlaşması prosesi sabitləşdikcə torpaq xüsusi mülkiyyətə verilir, həmçinin torpaqlar parçalanmır.
Çatışmazlığı	Torpaqlardan istifadə hüququnun verilməsi ilə bağlı şəffaflıq riski mövcuddur, torpaqdan istifadə etmək istəyənlərin hamısı ədalətli şəkildə torpaqla təmin olunmaya bilər.

Mənbə: Beynəlxalq Kənd Təsərrüfatı Tədqiqatları Mərkəzinin (ICARDA), Beynəlxalq Aqrar Tədqiqat üzrə Məsləhət Qrupunun (CGIAR) tədqiqatları və hesabatları əsasında hazırlanmışdır.

Heyvandarlıq fermalarının qurulması

Torpaqlar abadlaşdırılıb istifadəyə verildikdən sonra növbəti addım örüş sahələrinin salınması, təsərrüfatlarının mal-qarası ilə təmin olunması istiqamətində addımların atılmasıdır. Mürəkkəb olduğundan heyvandarlığın inkişafı imkanlarını nəzərə alaraq təsərrüfatların yaradılması və məhsuldar heyvandarlıq təsərrüfatlarının tədarük edilməsi zəruridir. Otlaq sahələrinin yaradılması tədbirlərinə iqtisadi səmərəliliyin artırılması baxımından optimal ölçü baxımından təsərrüfatların adlarının verilməsi də daxildir.

Kənd təsərrüfatı mütəxəssisləri üçün təlim və məlumat - məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi

Liberallaşdırılmış ərazilərdə fermerlərə məsləhət və məlumat xidmətlərinin göstərilməsi kənd təsərrüfatının bərpa və regionun inkişafında mühüm amildir. Nəticədə, işğal olunmuş ərazilərin kənd yerlərində qeydiyyatdan keçənlərin əksəriyyəti uzun müddətdir ki, kənd təsərrüfatından kənarda qalıb, yaxud xidmətdən sonra şəhər və qəsəbələrdə doğulub böyüyən yeni nəslin kənd təsərrüfatı sahəsində təcrübəsi yoxdur. Həmçinin müasir dövrdə əkinçilik müasirləşmiş, yeni və daha gəlirli təsərrüfat üsulları hazırlanmışdır. Ona görə də bu istiqamətlərdə məsləhət və məlumat xidmətlərinin təşkili və sistemli məşğulluq üzrə təlim proqramının həyata keçirilməsi zəruridir.

Məhsulların tədarükü və satışı üçün strukturların quraşdırılması

Təsərrüfatların istismarı üçün yuxarıda göstərilən zəruri addımlar atıldıqdan sonra onların davamlı işləməsi üçün tədarük zəncirləri və təchizat zəncirləri mümkün qədər tez qurulmalıdır. İnfrastruktur planlarına istehsal və texniki xidmət, həmçinin nəqliyyat vasitələrinin girişi və yolun təkmilləşdirilməsi daxil edilməlidir. Bölgədə kokos və tütün məhsullarının canlanmasına imkan yaradan tədarük zənciri perspektivindən regionda kokos və tütün toplama məntəqələrinin yaradılması da vacibdir.

Aqrar sənayenin yaradılması

Logistika və təchizat zəncirindən əlavə, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı müəssisələrinin istehsal sistemləri ilə birgə lokallaşdırılması da mühüm addımdır. Azad zonada südçülük, üzümçülük və meyvəçiliyin inkişaf etdirilməsi potensialını nəzərə alaraq, bu ərazilərdə fəaliyyət göstərən zavodların yaradılması vacibdir. Həmçinin bitkiçiliyin inkişafından, un dəyirmanlarının inkişafından, heyvandarlığın inkişafından asılı olaraq sənaye qida emalı və ilkin aşılama zavodlarının yaradılması nəzərdə tutula bilər.

Xüsusi milli dəstək sisteminin yaradılması

Köçürülən ərazilərdə hökumətin kənd təsərrüfatına dövlət yardımını siyasətində xüsusi düzəlişlər, o cümlədən aqrar sektorda investisiyaların stimullaşdırılması həyata keçirilməlidir. Belə ki, ölkədə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı, emalı və satışını təşviq etmək üçün mövcud grant və həvəsləndirmə sistemi tətbiq edilib. Öz növbəsində, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bu ərazilərin daha aşağı səviyyəyə qaytarılmasına ehtiyac var (<https://agroecomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>).

Müstəqillik dövründə kənd təsərrüfatı sahəsində əldə edilmiş təcrübənin liberallaşdırılmış sahəyə ötürülməsi, orada sahibkarlıq fəaliyyətinin təşviqi üçün xüsusi yardım sxemlərinin yaradılması, heyvandarlıq və bitkiçilikdə zəruri infrastrukturun qurulması ən mühüm məsələlərdir.

Açıq yerlərdə yaşayan əhəlinin iri və xırdabuynuzlu heyvanlarla təminatı, arıçılıq təsərrüfatlarının yaradılması, xüsusi rayon funksiyalarının təkrarlanması aqrar sahənin inkişafı üçün atılacaq addımlardır. Bu sahələrdə kənd təsərrüfatının inkişafı ilk növbədə ölkədə ərzaq təhlükəsizliyinə və məşğulluğun təhlükəsizliyinə, yeni gəlirlərin yaranmasına və su ehtiyatlarından istifadəyə töhfə verəcək. Bu təlim qeyri-neft ixracını, əkin dövriyyəsini artıracaq və kənd təsərrüfatı torpaqlarında daxili su təchizatını yaxşılaşdıracaq.

Müstəqil zonaların inkişafında beynəlxalq təcrübənin tətbiqi də vacibdir. BMT FAO-nun münaqişədən sonrakı İraq və Əfqanıstanda kənd təsərrüfatı sahəsində geniş təcrübəsi var. Kənd təsərrüfatının davamlılığı və bərpa, bərbad torpaqların bərpa və su ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması kimi layihələrdən əldə

edilən təcrübənin ölkəmizdə tətbiqi ilə kiçik fermerlərin məhsuldarlığının davamlı olacağı ehtimal edilir.

Boşalan ərazilərin otlaq tutumu kifayət qədərdir. Xalqın köməyi ilə örüş sahələrinin yaradılması, zərərçəkmiş qadınlar üçün ot proqramları, qoyunçuluq üçün ot paylanması, arıçılığın inkişafı, otarmaq üçün kiçik təşkilatların, təsərrüfatların yaradılması istiqamətində addımlar atıla bilər.

Aqrar sahənin inkişafı üçün mexaniki avadanlıqlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Kənd təsərrüfatı texnikasının satışına investisiya qoyuluşu, pambıqçılıqda mövcud “müqavilə istehsalı” modelindən istifadə (şirkətlərin seçilməsi, şirkət xərclərinin idarə edilməsi və məhsul yığımı), müasir texnologiya kəşfiyyatının (traktorlar, dronlar və s.) genişləndirilməsi kimi tədbirlər ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olacaqdır.

Sərbəst zonalarda xüsusi inkişaf qruplarının yaradılması (məsələn, Türkiyə təcrübəsi əsasında), müxtəlif sahələrdə intensiv bağçılıq təcrübəsindən geniş istifadə, bazaya yaxın ərazilər üçün risk xəritələrinin hazırlanması, kənd təsərrüfatı sığortası sxemlərinin yaradılması, kənd təsərrüfatı sığortası xüsusi yaradılması. İnkişaf fondu (o cümlədən kənd təsərrüfatı sahəsi), regionlarda investisiyaların cəlb edilməsi üzrə layihələrin həyata keçirilməsi, beynəlxalq donor sektorlardakı layihələrin milli səviyyəyə transferi, risk qrupları və zərərçəkmiş ailələr üçün inklüziv layihələr, sahibkarları investisiya qoymağa həvəsləndirmək və onlara xüsusi xidmətlər göstərmək. İmkanların təmin edilməsi, suvarma xidmətlərinin göstərilməsi və azad zonalarımızın reabilitasiyasına dəstək kimi orqanik əkinçilik də nəzərdən keçirilə bilər.

Böyük kənd təsərrüfatı potensialına malik kənd təsərrüfatı torpaqlarının inkişafı Azərbaycanın regional iqtisadi vəziyyətinin və iqtisadi təhlükəsizliyinin möhkəmləndirilməsində mühüm rol oynayacaqdır.

(<https://vergiler.az/news/economy/11182.html>).

II FƏSİL. AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADI SABİTLƏŞMƏSİNİN METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

2.1. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi vəziyyətin tənzimlənməsi üsulları

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatı dirçəltmək (əslində yeni iqtisadiyyat qurmaq) konflikt sonrası reabilitasiyanın həm strateji, həm də taktiki baxımdan son dərəcə mühüm, amma elə o qədər də mürəkkəb tərkib hissələrindəndir. Bu bölgədə iqtisadi dirçəlişin proqram məqsədi, sadəcə olaraq, ayrı-ayrı dağıdılmış istehsal obyektlərinin bərpası və ya hətta yenilərinin tikilməsi kimi ifadə edilə bilməz.

Heç şübhəsiz, ona çalışmaq lazımdır ki, müəyyən bir dövr keçdikdən sonra post-konflikt rayonlar, iqtisadi cəhətdən özü-özünü dolandıran bütöv bir regiona çevrilsin, mümkün dərəcədə özünəyətər olsun və eyni zamanda, ölkənin digər bölgələrinə iqtisadi inteqrasiya telləri ilə üzvi surətdə bağlanmış olsun, dövlətin xarici iqtisadi münasibət və əməliyyatlarında tam hüquqla və tam həcmdə iştirak etsin. Sırf iqtisadi nöqtəyindən yanaşdıqda, söhbət ölkədə yeni bir regionun yaradılmasından gedir. Bu elə bir çoxpilləli prosesdir ki, bir tərəfdən, bölgəyə daxil olan, onu əmələ gətirən rayonlar arasında, digər tərəfdənsə, bu rayonların hər birindəki müəssisələr arasında kooperasiya əlaqələrinin qurulmasını tələb edir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişi üzrə tədbirlər, orada uzunmüddətli perspektiv üçün yeni “inkişaf ocağı” formalaşdırmağa köklənməlidir. Son illərdə qəbul olunmuş və əsasən uğurla həyata keçirilən hökumət proqramları, o cümlədən yoxsulluğun azaldılması, regionların sosial-iqtisadi inkişafı, orta və kiçik sahibkarlığın dəstəklənməsi, iqtisadiyyatın qeyri-neft sahələrinin üstün inkişafı üzrə və başqa istiqamətlərdəki dövlət proqramları, post-konflikt rayonların resurs potensialının təsərrüfat dövriyyəsinə daxil olunması sayəsində öz məntiqi davamını tapacaq və bitkin hala gələcəkdir. Azad edilmiş rayonların ölkə iqtisadiyyatına qovuşaraq onun bir parçasına çevrilməsi sayəsində baş verəcək daha bir mühüm

irəliləyiş bu olacaqdır ki, iqtisadiyyatın neft amilindən asılılığı xeyli dərəcədə zəifləyəcək və bu da iqtisadiyyatın daha ahəngdar və səbatlı inkişafına yol açacaqdır.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi bir neçə təməl prinsip üzərində qurulacaqdır (“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur).

Birincisi, regionun iqtisadi dirçəlişi prosesi dövlətin uzunmüddətli strateji iqtisadi hədəflərinə tuşlanacaqdır. Bu strategiyanın çox ümumi şəkildə - tutalım, sadəcə olaraq, qeyrineft sahələrinin prioritet inkişafı kimi - ifadə edilməsi, post-konflikt rayonlarda sektoral siyasətin düzgün müəyyənləşdirilməsi üçün yetərli deyildir. Ona görə də iqtisadiyyat sahəsindəki ümumdövlət prioritetlərini daha konkret və daha dəqiq ifadə etmək tələb olunur.

Deyək ki, ölkənin nəqliyyat tranzit potensialının inkişaf etdirilməsi belə dövlət prioritetlərindən biridir. Bu seçimin özü, yəni ölkəni regional nəqliyyat qovşağına çevirməyin strateji məqsəd kimi qəbul olunması, tələb edir ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur obyektlərinin bərpasında ən yüksək standartlar hədəf tutulsun. Bu seçim, digər tərəfdən, tələb edir ki, nəqliyyat daşımaçılığına bu və ya digər şəkildə dəstək verən xidmət müəssisələri post-konflikt rayonlarda üstün templərlə inkişaf etdirilsin. Yaxud, hökumət ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etməyi strateji vəzifələr sırasına salmışdır: deməli, azad edilmiş rayonlarda bu hədəfə çatmaq istiqamətində fəaliyyət göstərən bütün müəssisələr dövlətin xüsusi himayəsi altına alınmalıdır.

İkincisi, istər post-konflikt rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi prosesinin özü, istərsə də istehsal müəssisələrinin reabilitasiyanın birinci fazasından sonrakı fəaliyyəti, ilk növbədə yerli resurslardan istifadəyə tuşlanmalıdır. Sahəvi yanaşma baxımından, bunların arasında kənd təsərrüfatı resursları və turizmin inkişafına şərait yaradan rekreativ resurslar xüsusi fərqləndirilməlidir. İstər istehsal müəssisələri şəbəkəsinin, istərsə də bütün digər təsisatların, o cümlədən infrastruktur obyektlərinin bərpası üzrə işlər planlaşdırılarkən ilk əvvəl, işçi qüvvəsinin repatriantlar arasından seçilib cəlb olunması imkanları araşdırılacaqdır. Təbii ki,

söhbət təkcə, necə deyərlər, sırası işçilərdən deyil, həm də idarəedici heyətdən gedir. Hətta ixtisas səviyyəsinin artırılmasından və ya yeni ixtisaslara yiyələnməkdən ötrü əlavə xərclər tələb olunduqda belə, repatriantlar konfliktsonrası bərpa işlərinə birinci növbədə cəlb ediləcəklər.

Üçüncüsü, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə özəl bölmə, son nəticə etibarilə, iqtisadiyyatın əsas sektoruna çevriləcəkdir. Söhbət, reabilitasiya işlərinin başa çatmasından sonra region iqtisadiyyatının normal rejimdə fəaliyyət göstərəcəyi, özü-özünü dolandırıb inkişaf etdirəcəyi mərhələdən gedir. Həyat təminatı infrastrukturunun intensiv surətdə bərpa edildiyi vaxtlarda isə dövlət müəssisələri üstünlük təşkil edə bilər və etməlidir. Amma hətta bu mərhələdə belə, özəl şirkətlər konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə podratçı təşkilatlar qismində kütləvi şəkildə cəlb olunacaqdır.

Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın müqayisəli üstünlük sahələri

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış işlək bir proqramın hazırlanmasından ötrü ilköncə prioritet sahələri müəyyənləşdirmək lazımdır. O sahələr nəzərdə tutulur ki, onlar gələcəkdə region iqtisadiyyatının müqayisəli rəqabət üstünlüklərini təşkil edəcəkdir. Bu zaman bir neçə zəruri şərti göz önündə tutmaq lazımdır:

Regionun rəqabət üstünlüyü sahələri, bütövlükdə ölkənin potensial müqayisəli üstünlükləri nəzərə alınmaqla seçilməlidir. Bölgə iqtisadiyyatına müqayisəli rəqabət üstünlüyü verən müəssisələrin siyahısına həmçinin o müəssisələr də salınmalıdır ki, onlar son istehlaka hazır olan rəqabət qabiliyyətli məhsullar istehsal etməsə də, ölkənin öz qlobal və dövlətlərarası regional iqtisadi funksiyalarını həyata keçirməsində bir növ vəsilə rolunu oynayır.

Regiona rəqabət üstünlükləri verən müəssisələrin fəaliyyəti, əsas etibarilə, yerli resurs potensialı üzərində qurulmalıdır.

Bu müəssisələr yerli əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə, repatriantlara “bahalı iş yerlərinin” təklif olunmasına köklənməlidir. Regionda əhalinin gəlirlərini ölkə ilə eyniləşdirmək düzgün olmazdı: əmək haqqının aşağı həddi qismində, məsələn, ölkə üzrə orta əmək haqqını götürmək lazımdır ki, hər şey

bir tərəfə, qayıdış prosesi stimullaşdırılmış olsun (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2014: s.50).

Məhz hansı müəssisələrin bərpa ediləcəyini və ya tikilibyaradılacağını müəyyənləşdirmək üçün onların prioritetlik dərəcəsini, həqiqətən də vacib olduqlarını əsaslandırmaq lazımdır. Bundan ötrü əsas meyar qismində müəssisələrin rəqabət qabiliyyəti anlayışından istifadə etmək məsləhətdir:

- məhsulları beynəlxalq bazarda, o cümlədən Azərbaycanla qonşu dövlətlərin bazarlarında, rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr mütləq prioritetliyə malikdir;

- məhsulları ölkə bazarında rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr yüksək prioritetliyə malikdir;

- məhsulları yerli və regional bazarlarda rəqabət aparmaq qabiliyyətində olacaq müəssisələr orta prioritetliyə malikdir.

Lakin onu da nəzərdə tutmaq lazımdır ki, əgər bu və ya digər müəssisənin məhsul və xidmətləri əhalinin həyat təminatı sistemləri ilə hansısa bir şəkildə əlaqədardırsa, bu amil həmin müəssisənin prioritetlik dərəcəsini - hətta onun məhsul və xidmətləri yerli bazara “hesablandığı” hallarda da - kəskin surətdə artırır.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların potensial müqayisəli rəqabət üstünlüyü sahələrini müəyyənləşdirməklə bağlı hərtərəfli əsaslandırılmış tövsiyələr hazırlamaqdan ötrü xüsusi tədqiqat aparmaq gərəkdir. Bu tip araşdırmalar olduqca mürəkkəbdir, çünki dünyada və ölkənin yerləşdiyi regionda cərəyan edən iqtisadi və siyasi proseslərdən başlamış, həmin rayonlarda yaşayan əhalinin yerli mental xüsusiyyətlərinə qədər inanılmaz sayda və çox müxtəlif amillərin təhlili üzərində qurulur. İndiki mərhələdə isə yalnız o mümkündür ki, işğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların resurs potensialını araşdırmaq əsasında bu rayonların iqtisadiyyatı üçün sistem qurucusu rolu oynaya biləcək bir neçə sahə fərqləndirilib göstərsin, yəni ilkin tövsiyələr irəli sürülsün. Həmin sahələrə aşağıdakılar aid oluna bilər.

Cədvəl 3: Post-konflikt ərazilərin dirçəldilməsinə yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları

	Potensial inflyasiya nəzərə alınmamaqla (mln. AZN)	Potensial inflyasiya nəzərə alınmaqla (mln. AZN)
Həyat təminatı	8 993,6	12 830,3
Repatriasiya	702,0	1 084,6
Əmlak kompensasiyası	416,0	642,7
Yaşayış (mənzil) fondu	4 501,6	6 953,0
<i>Yeni mülki inşaat</i>	<i>4 492,8</i>	<i>6 941,4</i>
Enerji təchizatı	2 500,0	2 750,0
Su təchizatı və kanalizasiya	900,0	1 380,4
<i>Su təchizatı</i>	<i>600,0</i>	<i>886,6</i>
<i>Kanalizasiya sis-temləri</i>	<i>300,0</i>	<i>493,8</i>
Qaz təchizatı	390,0	662,3
İnfrastruktur	6094,2	9329,2
Mülki idarəetmə	19,9	25,3
İcra hakimiyyəti	12,0	14,4
Özünüidarə orqanları	0,9	1,5
Digər idarəetmə orqanları	7,0	9,4
Nəqliyyat infrastruktur	5431,0	8344,7
Avtomobil yolları	5132,0	7887,2
Dəmir yolları	249,0	370,5
Hava yolları	50,0	87,0
Telekommunikasiya şəbəkəsi	28,2	36,6
Telefon rabitəsi	4,3	7,6
Teleradio yayımları	6,1	7,4
Poçt xidməti	17,8	21,6
Sosial təsisatlar	615,1	922,6
Səhiyyə	170,0	260,0
Təhsil	310,0	450,0
Mədəniyyət və idman	130,6	204,1
Təlim mərkəzləri	4,5	8,5
İqtisadiyyat	395,7	584,2
Ümumi iqtisadi investisiyalar	46,0	68,4
Dövlət qrantları	42,0	62,4
Konsaltinq şirkətləri	4,0	6,0
Kənd təsərrüfatı	271,7	412,9
İrriqasiya	84,0	125,0
Aqroservis müəssisələri	46,5	69,2
Taxılçılıq	10,0	14,9
Maldarlıq	126,2	195,1
Atçılıq	5,0	8,7
Sənaye	78,0	102,9
İnşaat materialları müəssisələri	72,0	90,0
Xalçaçılıq fabrikləri	6,0	7,5
Cəmi	15483,5	22743,7

Mənbə: <https://karabakh.center/storage/libraries/XzQ7nXyblCukEckTVAwUVcP2PQYBf2nRIEJgpYYz.pdf>

A. Kənd təsərrüfatında:

Taxılçılıq. 2008-ci ildə dünya, global ərzaq böhranı təhlükəsi ilə üzüzə qaldı və nəticədə bir daha aydın oldu ki, kənd təsərrüfatının sahə strukturuna baxışlarda müəyyən dəyişikliklər etməyə ehtiyac vardır. Azərbaycan hər il 1 mln. tondan artıq taxıl idxal edir. 2008-ci ildə Qazaxıstan yeni məhsulun yığımını başa çatmayanadək taxılın ixracını dayandırdığını elan edəndə Azərbaycan taxıl idxalında ilk dəfə olaraq ciddi çətinliklər yaşadı və böhranın qarşısı yalnız hökumətin fəal müdaxiləsi sayəsində alına bildi. Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, son illərdə dünya bazarlarında taxıl durmadan bahalaşmaqdadır və taxıl məhsullarının real ehtiyacları ödəməyə fiziki surətdə çatmaması üzündən tələb təklifi xronik olaraq üstələdiyinə görə yaxın gələcəkdə bu meyl nəinki aradan qalxmayacaq, hətta çox güman ki, daha da sürətlənəcəkdir.

Nə qədər ki Azərbaycan öz daxili ehtiyaclarını yerli istehsal hesabına tam ödəyə bilmir, taxıl istehsalının artması, mahiyyət etibarilə, idxalın əvəzlənməsi anlamına gəlir və ona görə də taxılçılıq ölkənin iqtisadi inkişafında prioritet istiqamətlər sırasına aid edilə bilər.

Bunları əsas götürərək, işğaldan birinci növbədə azad edilən rayonlarda kənd təsərrüfatının prioritet sahələrini müəyyənləşdirərkən nəzərdə tutmaq gərəkdir ki, sözügedən yeddi rayondan ən azı üçü - Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonları taxılçılıq üçün yetərinə əlverişli təbii-iqlim şəraitinə malikdir. Bu rayonlarda taxıl istehsalı sahəsində həm köklü, çoxəsrlik ənənə, həm də son onilliklər ərzində toplanmış müasir istehsal və emal təcrübəsi vardır.

Deyilənlər tam əsas verir ki, taxılçılıq, post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsində ən mühüm sahəvi prioritetlər sırasına salınsın. Başlıca vəzifələrdən biri bu olacaqdır ki, kənd təsərrüfatı torpaqları dövrüyyəyə mümkün qədər tez qaytarılsın və taxıl əkininə qədərki vaxt minimuma endirilsin.

Atçılıq. Müasir dünyada minik atlarının cəmi bir neçə məşhur cinsi fərqləndirilməkdədir. Ərəb, Axaltəkə və xalis İngilis atları ilə yanaşı, bu sırada Qarabağ cıdır atları da yer alır. Qarabağ atları hələ orta əsrlərdə bütün dünyada

məşhurlaşmış və ta XX əsrə qədər - atlar öz hərbi və nəqliyyat aktuallığını itirməyə başlayanadək - populyarlığını qoruyub saxlamışdır. Amma indi nəqliyyat vasitəsi kimi istifadə edilməsələr də, Qarabağ atları idman, əyləncə və turizm baxımından əvvəlki kimi yenə də dünyanın ən çox sevilən, və deməli həm də alınan, at cinsləri arasındadır. Qarabağ atlarının yetişdirilməsi sahəsində təkcə tarixi ənənə deyil, müasir təcrübə də var: işğala qədər Ağdam rayonunda fəaliyyət göstərən atçılıq zavodu bu sahənin ən uğurlu müəssisələrindən idi.

Nəzərə almaq lazımdır ki, təmizcinsli cıdır atlarının beynəlxalq bazarı çox aydın görünən genişlənmə meyli ilə səciyyələnir və bu bazarda Qarabağ atlarının təklifi tələbdən hələ çox-çox aşağıdır. Ona görə də post-konflikt rayonlarda atçılıq, nisbətən qısa bir müddət içində ən vacib ixracyönlü sahələrdən birinə dönə bilər. Üstəlik, atçılıq bütövlükdə iqtisadi fəaliyyətin ən yüksək rentabelli növlərinə aiddir.

Heyvandarlıq. İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonlar heyvandarlığın, xüsusilə də dağlıq yerlərdə qoyunçuluğun inkişaf etdirilməsi üçün böyük potensiala malikdir. Qarabağ qoyunlarının əti ölkədə ən yaxşısı sayılır. Heyvandarlıq sahəsində regionun həm çoxəsrlik ənənəsi, həm də müasir istehsal təcrübəsi vardır. Hazırda Azərbaycan, əhalinin qoyun ətinə olan ehtiyacını öz istehsalı hesabına ödəyir, amma gələcəkdə bu məhsulun ixracı - özü də təkcə qonşu ölkələrə deyil, həm də inkişaf etmiş dövlətlərin bazarlarına - əhəmiyyətli dərəcədə artırıla bilər.

Digər sahələr. İşğala qədər regionda kənd təsərrüfatının əsas sahələri siyahısında üzümçülük və pambıqçılıq da var idi. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların, demək olar ki, hamısının təbiiqlim şəraiti elit üzüm növlərinin yetişdirilməsi üçün, Ağdam və Füzuli rayonlarınınkı isə pambıq istehsalı üçün gözəl imkanlar açır. Bu kənd təsərrüfatı sahələrini inkişaf etdirməyin nə dərəcədə prioritet vəzifə olduğunu müəyyənləşdirməkdən ötrü onların müqayisəli iqtisadi səmərəliliyi əlavə olaraq öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir.

B. Sənayedə:

Xalçaçılıq. Ümumiyyətlə, əllə toxunan Azərbaycan xalçalarına dünya bazarında kifayət qədər yüksək tələb olduğu yaxşı məlumdur, Qarabağ xalçaları isə bunların arasında ən populyar olanlardandır. Artıq neçə əsrlərdir ki Qarabağ

xalçaları öz dünya şöhrətini qoruyub saxlayır və bunlarla bərabər, xalça toxuculuğu ənənələri də yaşamaqdadır. Qarabağ əhalisi bu ənənələri hətta məcburi köçkünlük dövründə də itirməmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, istehsal keyfiyyəti etibarilə həm bütövlükdə Azərbaycan xalçaları, həm də o cümlədən Qarabağ xalçaları dünyadakı ən mükəmməl xalçalardan sayılır: bunlarda hər 10 kvadrat santimetrə düşən ilmə sayı, bir qayda olaraq, 50-dən az olmur. Bir sənaye sahəsi olmaq etibarilə xalçaçılıq bir neçə aşkar üstünlüyə malikdir.

Əvvələn, Qarabağ xalçalarını ixrac etmək imkanları kifayət qədər böyükdür. Onların dünya bazarlarında tam yerləşiboturuşmasından ötrü görülməsi lazım gələcək yeganə iş, fəal marketing və reklam fəaliyyəti aparmaqdır. Bu işi çətinləşdirən amil də var: uzun illərdir ki, Qarabağ xalçaları, inkişaf etmiş ölkələrin bazarlarında dünyada daha yaxşı tanınan başqa brendlər altında (məsələn, farsiran xalçaları kimi) satılmaqdadır. Ona görə də brend menecmentin keyfiyyəti bu sahənin perspektivini müəyyənləşdirən başlıca amillərdən olacaqdır.

İkincisi, xalça toxuculuğu istər ixtisaslaşdırılmış fabriklərdə, istərsə də ev şəraitində təşkil oluna bilər və istehsal prosesinin qurulub hərəkətə gətirilməsi baxımından, o qədər də böyük sərmayə yatırımları tələb etmir.

Üçüncüsü, xalçaçılıq yüksək dərəcədə mənfəətli sahədir. İlkin marketing araşdırmalarının göstərdiyinə əsasən, dünya bazarlarında Qarabağ xalçalarının hər kvadrat metrinin qiyməti 100 manatdan ucuz deyil ki bahadır.

Nəhayət, dördüncüsü, bir sahə kimi xalçaçılığın spesifik xüsusiyyətlərindən biri də odur ki, xalçada - digər şərtlərin bərabərliyi ilə - əl əməyi nə qədər çoxdursa, qiyməti bir o qədər daha bahadır. Bu, ipin əyirilib rənglənməsindən başlamış xalçanın toxunmasına qədər bütün istehsal mərhələlərinə aiddir. Hətta, məsələn, soğan qabığı kimi təbii materiallardan kустar üsullarla alınmış təbii boyalardan istifadə edilməsi belə, son məhsulun dəyərini artırır. Ona görə də xalçaçılıq iqtisadiyyatın əməktutumlu sahələrindəndir və bu mənada, post-konflikt rayonlarda əhalinin effektiv məşğulluğunu təmin etmək işində - özü də ən vacibi budur ki, repatriasiyanın lap ilkin mərhələlərindən başlayaraq - əvəzsiz rol oynaya bilər.

Göndəri sənayesinin də yaxşı inkişaf perspektivləri var, çünki işğaldan azad edilmiş bölgələrdə heyvandarlıq, qeyd olunduğu kimi, kənd təsərrüfatının ən yüksək prioritetli və sürətlə böyüyən sahələrindən olacaqdır.

Son illər ərzində Azərbaycanda göndəri sənayesi kifayət qədər iti sürətlə inkişaf etsə də, hələlik, əvvəlki vaxtlarda olduğu kimi yenə də iqtisadiyyatının kiçik bir hissəsidir və müvafiq məhsullara olan daxili tələbin yalnız cüzi bir qismini ödəyə bilər. Bir yerdə götürüldükdə, dəri, dəri məmulatları və ayaqqabı istehsalının emal sənayesindəki payı təxminən 3% ətrafındadır. Özözlüyündə götürülmüş göndəri sənayesinin xüsusi çəkisi isə, təbii ki, bundan da aşağıdır, hərçənd bu sahə kifayət qədər mənfəətlidir: ilkin qiymətləndirmələrə görə, onun müəssisələrinin rentabellik səviyyəsi, normal işlədikləri təqdirdə, ildə 100%-ə yaxın ola bilər. Ölkənin daxili bazarında yerli şirkətlər tərəfindən istehsal edilmiş dəri məmulatları yox dərəcəsidir, bunların əksər hissəsi idxal olunur. Ümumi mənzərə təxminən belədir ki, Azərbaycan, ölkədə toplanmış heyvan dərilərini xammal kimi başqa dövlətlərə ixrac edir və sonra əvəzində ayaqqabı və digər hazır göndəri məmulatları idxal edir.

Lakin yaxşı məlumdur ki, həm bütövlükdə ölkə, həm də o cümlədən Qarabağ bölgəsi bu məhsulları yerində istehsal etmək üçün son dərəcə əlverişli imkanlara malikdir. Üstəlik onu da nəzərə almaq lazımdır ki, yüksək keyfiyyətli dəri və dəri məmulatlarını ixrac etmək imkanları praktik surətdə qeyriməhduddur.

Bu sahənin inkişafı iki ciddi, amma dəf olunması hər halda mümkün olan maneə ilə üzləşə bilər. Birincisi, göndəri istehsalı yüksək dərəcədə sututumlu olması ilə səciyyələnir, hərçənd ki işlənmiş suların çirkəbdən təmizlənməsində istifadə olunan müasir üsullar kifayət qədər effektivdir və bunlardan faydalanmaqla su mənbələrinin çirklənməsinin qarşısını almaq yetərinə realdır. İkincisi, işğaldan azad ediləcək rayonlarda göndəri məmulatları istehsalının müasir ənənəsi və təcrübəsi, demək olar ki, yox səviyyəsindədir. Lakin bir tərəfdən, sözügedən istehsal, texnoloji cəhətdən o qədər də mürəkkəb deyil və hətta belə də demək mümkündür ki, sadədir; digər tərəfdən də, son illər ərzində ölkənin başqa bölgələrində fəal surətdə inkişaf etməkdədir.

İnşaat materialları sənayesi. İşğaldan azad ediləcək rayonların hamısı müxtəlif inşaat materialları ehtiyatlarına malikdir və bu ehtiyatlar bir sıra hallarda kifayət qədər zəngindir.

Nümunə qismində əhəng daşı ehtiyatlarını və inşaat sementinin istehsalında işlədilən təbii xammal yataqlarını göstərmək kifayətdir.

Bu sahədə, yaxşı oturuşmuş istehsal ənənələri vardır. Post-konflikt rayonlarda aparılacaq bərpa işləri, Azərbaycanda indiyədək heç zaman görünməmiş bir miqyasda gedəcəyinə görə inşaat materiallarına olan ehtiyac da görünməmiş bir səviyyəyə qalxacaqdır. İnfrastruktur quruculuğu ilə bağlı işlər xüsusilə yüksək dərəcədə materialtutumlu olması ilə səciyyələənəcəkdir və çox geniş həcmdə aparılacaqdır. Hətta ən təxmini araşdırmalar da açıqaydın isbat edir ki, inşaat materiallarının əksər növlərinin regiondakı yerli yataqlarının istismara verilməsi həmin resursların proqram ərazisinə ölkənin başqa bölgələrindən gətirilməsinə nisbətən daha sərfəli, daha rentabellidir.

İnşaat materialları sənayesinə aid müəssisələrin yüksək səviyyədə rentabelli olacağını - ən azı bərpa işlərinin başlanmasından sonrakı 1520 il ərzində - əminliklə proqnozlaşdırmaq olar.

Ətsiz məhsulları sənayesi. Bu sahənin inkişaf etdirilməsi, mahiyyət etibarilə, idxalı əvəzləmək anlamına gəlir və ona görə də ən mühüm prioritetlər sırasında dayanmalıdır. İşğaldan azad edilmiş rayonlarda heyvandarlığın inkişaf etdirilməsi onun tezliklə ayağa qalxmasına əlavə təkan verəcəkdir. İstehsal ənənələri - istər uzunmüddətli, istərsə də müasir - regionda var və yetərincə zəngindir. Üstəlik, hazırda ölkədə bu profilli bir çox yerli şirkətlər fəaliyyət göstərir ki, xarici istehsalçılarla rəqabətə nəinki duruş gətirir, hətta onlara qalib gəlib sıxışdırır. Keçirilmiş sorğular göstərir ki, həmin yerli şirkətlər post-konflikt rayonlarda da iş qurmağa hazırdır, bəziləri isə bu biznes imkanını hətta səbirsizliklə gözləməkdədir.

Şərabçılıq sənayesi. Artıq qeyd olunduğu kimi, işğala qədər üzümçülük regionun iqtisadiyyatında ən mühüm sahələrdən biri olmuşdur. Əgər onun müqayisəli iqtisadi effektivliyi konfliktsonrası reabilitasiya ərəfəsində aparılacaq əlavə təhlillərlə təsdiq edilərsə və üzümçülük yenidən kənd təsərrüfatındakı əsas

sahələrdən birinə çevrilərsə, o zaman şərabçılıq sənayesinin intensiv surətdə inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər geniş imkanlar açılacaqdır.

Şərabçılıq sənayesinin inkişafına müsbət təsir göstərə biləcək amillərdən biri budur ki, işğala qədər regionda müvafiq istehsal ənənələri olmuşdur. Daha bir üstünlük - şimaldakı irihəcmli satış bazarlarının coğrafi yaxınlığıdır. Məhdudlaşdırıcı amillərə isə bunu aid etmək olar ki, yetərincə yaxşı tanınan brendlərə malik olmadan alkoqollu içkilərin beynəlxalq bazarına girmək son dərəcə çətindir. Daxili tələbə gəldikdə isə, indi bazarda fəaliyyət göstərən yerli şirkətlər onu tamamilən ödəmək iqtidarındadır.

C. Xidmətlər sahəsində:

Turizm. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların dağlıq əraziləri Azərbaycan əhalisi üçün, xüsusilə də ətraf yaşayış məntəqələrinin sakinləri üçün həmişə turizm məkanı olmuşdur. Bununla yanaşı, bu ərazilərə indi müstəqil dövlətlər olan keçmiş sovet respublikalarından da xeyli turist gəlirdi.

Post-konflikt rayonlarda turizmin inkişafı Azərbaycanın ümumi inkişaf strategiyasına tam uyğun gəlir: məlum olduğu kimi, bu strategiya turizmi ölkənin potensial rəqabət üstünlüklərinə aid edir. Regionda müalicə və kulinariya turizm növlərinin inkişaf imkanları xüsusilə genişdir.

Post-konflikt rayonlarda yerli turizm, çox güman ki, yetərli təhlükəsizlik tədbirləri görüldəndən və həyat təminatı sistemləri azçox dirçəldildikdən dərhal sonra inkişaf etməyə başlayacaqdır. Beynəlxalq turizmə gəlincə isə, münaqişənin həlli üzrə yekun siyasi qərarlar qəbul olunana qədər bu sahədə ciddi əngəllər qalmaqda davam edəcəkdir. Hələ bu qərarlar veriləndən sonrakı illər ərzində də (çox ehtimal ki, azı 810 il) region xarici turistləri geniş miqyasda cəlb edə bilməyəcəkdir, çünki, əvvələn, beynəlxalq turizm, məlum olduğu kimi, bölgənin təklif edə biləcəyinə nisbətən daha mükəmməl infrastrukturun mövcud olmasını tələb edir; ikincisi də, siyasi risklər xaricilər tərəfindən qeyriməqbul dərəcədə yüksək risklər kimi qiymətləndiriləcəkdir.

Musiqi. Qarabağ həmişə Azərbaycanda muğamın - bu unikal folklor musiqisinin mərkəzi olmuşdur. Muğamı ölkənin rəqabət üstünlüyünə döndərməyin

mümkünlüyünü düzgün qiymətləndirməkdən ötrü bu musiqi növü ilə yaxşı tanış olmaq və onun Şərq mədəniyyətindəki yerini bilmək lazımdır. Bu imkanlar həqiqətən də nəhəngdir. Tarixi ənənələri və Qarabağ xanəndələrinin bütün şərq dünyasında (xüsusilə də İranda, Türkiyədə, Hindistanda, Pakistanda, Ərəb və Mərkəzi Asiya dövlətlərində) əsrlər boyu həmişə istəklili olduğunu, səbirsizliklə gözlənilmədiyini nəzərə aldıqda, inamla söyləmək mümkündür ki, işğaldan azad ediləcək rayonlar dünya muğam musiqisi mərkəzinə çevrilə bilər.

Bölgədə beynəlxalq musiqi təhsili mərkəzinin yaradılması, səsyazma studiyalarının açılması, beynəlxalq muğam festivallarının keçirilməsi, Qarabağ xanəndələrinin xaricə qastrol səfərlərinin təşkil olunması və bu qəbil başqa tədbirlərin gerçəkləşdirilməsi muğamı və bütövlükdə xalq musiqisini ciddi iqtisadi amilə döndərə bilər. Üstəlik nəzərdə saxlamaq lazımdır ki, muğamın beynəlxalq təhsil və konsert bazarları Azərbaycanın bu sahədəki ixrac imkanları ilə müqayisədə praktik surətdə qeyriməhdudur. Bu sahədəki potensial imkanların iqtisadi aspektlərini daha dərinləndirmək üçün əlavə tədqiqatlar aparılmalıdır.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə məhsuldar qüvvələrin yenidən formalaşdırılması və iqtisadi fəaliyyətin dirçəldilməsi, ölkə iqtisadiyyatına, əlavə olaraq, əhəmiyyətli bir resurs və istehsal potensialı qatmağa imkan verəcəkdir. Hərbi münaqişəyə qədər bu bölgə Azərbaycanın ümumi daxili məhsulunun təxminən 10%-ni istehsal edirdi. Bütün bu istehsal potensialını nisbətən qısa bir müddət içində, region işğaldan azad edildikdən sonrakı 10 ildən də az bir vaxtda bərpa etmək real görünür (<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>).

Bundan ötrü və işin məğzi etibarilə, post-konflikt rayonların iqtisadi dirçəlişi məqsədi ilə planlaşdırılan bütün tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsindən ötrü sektoral stimullaşdırma həlledici dərəcədə böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu doğrudur ki, həmin sahələrin hər biri əvvəlcə ölkənin siyasi rəhbərliyi tərəfindən prioritet sahə qismində təsdiq olunmalıdır və onların inkişafına dövlət yardımı göstərilməsinin konkret və müfəssəl sxemləri yalnız bundan sonra işlənilməlidir. Amma ümumi xassəli bəzi dəstək tədbirləri haqqında indinin özündə də yetərincə dəqiq mülahizələr yürütmək mümkündür.

Aqrar sektorda əsas stimullaşdırıcı tədbir repatriantlara torpaq sahələrinin verilməsi olacaqdır. Torpaq, onların özəl mülkiyyətinə əvəzi ödənilməmək şərti ilə paylanacaqdır. Bundan ötrü bir sıra işlər görülməli, o cümlədən torpaq sahələri yenidən qeydiyyatla alınmalı, torpaq fondunun strukturu dəqiqləşdirilməli, sonradan isə torpaq sahələri repatriantlara paylanaraq onlara mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən müvafiq aktlar verilməlidir. Bütün bu işlər ölkədə həyata keçirilmiş torpaq islahatına müvafiq surətdə aparılmalı və bunlara, aydın məsələdir ki, kompleks şəkildə yanaşılmalıdır.

Bu məsələlərin həlli üçün, çox güman ki, əlavə hüquqi sənədlər işləyib hazırlayaraq, post-konflikt ərazilərdə torpaq sahibliyinin və torpaqdan istifadənin qaydalarını, o cümlədən prosedur qaydalarını müəyyənləşdirmək lazım gələcəkdir. Həmin sənədlər, bir tərəfdən, məcburi köçkünlərin mülkiyyət hüquqlarını mütləq şəkildə qorumağa, digər tərəfdənsə, torpaqdan, adi bir istehsal resursu kimi, səmərəli istifadə olunmasını stimullaşdırmağa yönəlməlidir.

Dövlət öz üzərinə, fermer təsərrüfatlarının qurulması və müvafiq texnika və avadanlıqla, malqara ilə, əkinlik toxumla, gübrələrlə və başqa resurslarla təchiz edilməsi sahəsində repatriantlara yardım göstərmək üzrə xüsusi vəzifələr götürməli olacaqdır. Repatriantlar arasında kənd əhalisi böyük üstünlük təşkil etdiyinə görə (onların təqribən 75%-i kəndlidir), aqrar sektor dövlətin birinci dərəcəli qayğı obyektinə çevriləcəkdir. Üstəlik, işğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı şəhər əhalisinin də əhəmiyyətli bir hissəsi aqrar sektorla, yaxud ən azı aqrarsənaye istehsalı ilə bu və ya digər formada əlaqəlidir (“Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun Nizamnaməsi təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı).

Proqram ərazisindəki əkinçiliyə yararlı münbit torpaqların sahəsi təxminən 200 min hektardır və bu torpaqlardan həm təyinatı üzrə, həm də səmərəli istifadə edilməlidir. Əkinçilikdə əsas problem, fermer təsərrüfatlarını xüsusi texnika ilə təchiz etmək olacaqdır. Bundan ötrü aqroservis müəssisələri yaratmaq təklif edilir. Həmin müəssisələrin hər biri öz ətrafında, 810 kilometrlik radiusda yerləşən təsərrüfatlara xidmət göstərəcəkdir. Bu o deməkdir ki, azad edilmiş rayonların

hərəsində orta hesabla 35 aqroservis müəssisəsi yaratmaq lazım gələcəkdir. Bu müəssisələr, yerli şərait nəzərə alınmaqla zəruri maşın və mexanizmlərlə təmin olunacaqdır. Onlar fermer təsərrüfatlarına çox müxtəlif - texnikanın bir mövsümlük icarəyə verilməsindən və lizinqdən başlayaraq, birbaşa sifarişlər əsasında kənd təsərrüfatı işlərinin fərdi və kooperativ qaydada yerinə yetirilməsinə kimi rəngarəng xidmətlər təklif edəcəklər.

Belə nəzərdə tutulur ki, aqroservis şirkətləri, yaradıldıqlarından sonrakı ilk iki il ərzində repatriant fermer təsərrüfatlarına əvəzi ödənməmək şərti ilə xidmət göstərəcəkdir. Qarşılığında həmin müəssisələr bu müddət ərzində dövlət tərəfindən yanacaq əvəzi ödənilmədən təchiz ediləcəkdir. Lakin sonralar aqroservis şirkətlərinin xidmətləri pullu olacaqdır. Hazırda ölkənin başqa bölgələrində fermer təsərrüfatlarına verilən dövlət güzəştləri, həmin vaxtdan etibarən bu şirkətlərin xidmətlərinə də tətbiq oluna bilər.

Repatriantfermerlərə, xüsusilə də potensial rəqabət üstünlüyü sahələrində çalışanlara haqqı ödənməmək şərti ilə məsləhət xidmətlərinin göstərilməsi və o cümlədən ən son bazarlama məlumatlarının təqdim olunması, kənd təsərrüfatı şirkətlərinə dövlət yardımının ayrıca bir komponenti olacaqdır. Fermer təsərrüfatlarına yerində xidmətlər verən kiçik, amma çevik informasiyakonsaltinq şirkətlərinin qurulması o qədər də böyük maddi məsrəf tələb etmir. İşgaldan azad edilmiş rayonların hərəsində bir neçə belə şirkət rahatlıqla yaradıla bilər. Aqroservis şirkətlərindən fərqli olaraq, bunlar öz xidmətlərini daha uzun bir müddət (heç olmasa, 56 il) ərzində haqqı ödənməmək şərti ilə təklif edə bilərlər və bu xidmətlər, təbii ki, təkcə əkinçiliklə deyil, heyvandarlıqla məşğul olan təsərrüfatlara da göstərilməlidir (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2014: s.35).

Bir iqtisadiyyat sahəsi olmaq etibarilə, heyvandarlığın əkinçilikdən belə bir üstünlüyü var ki, istər təsərrüfatın qurulması üçün, istərsə də onun ilk vaxtlardakı fəaliyyəti üçün tələb olunan sərmayə, digər şərtlər bərabər olduqda, bir qayda olaraq, daha azdır. Hazırda müvəqqəti olaraq ölkənin başqa kənd rayonlarında məskunlaşmış məcburi köçkünlərin bir çoxu heyvandarlıqla məşğul olmağa davam etməkdədir və müəyyən sayda şəxsi malqaraya sahibdir. Aydın məsələdir ki, əksər

hallarda bu malqara onlarla birlikdə post-konflikt rayonlara qayıdacaqdır. Bununla belə, heyvandarlığı dirçəltmək üçün başqa metodlardan da - məsələn, hər repatriant ailəsinə müəyyən sayda (tutalım, 12 baş iribuynuzlu və ya 57 baş xırdabuynuzlu) malqara vermək kimi üsullardan da istifadə etmək olar və lazımdır.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonlar uzun müddət boş və baxımsız qaldığına görə sanitarəpizootik şərait üzərində nəzarət, heyvandarlığın inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Bu sahədə ümumi dövlət nəzarətini həyata keçirmək yerli icra hakimiyyəti orqanlarının icbari vəzifəsi elan ediləcəkdir, amma bununla yanaşı, fermer təsərrüfatlarına tam həcmdə veterinar xidmətləri göstərilməsini təşkil etmək də düzgün olardı. Köç prosesinin ilk illərində bunlar, bütün digər xidmətlər kimi, haqqı ödənməmək şərti ilə təklif oluna bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlardakı fermer təsərrüfatlarının rəqabət qabiliyyətini əlavə olaraq gücləndirmək məqsədi ilə dövlət rəsmən elan edəcəkdir ki, onların bütün məhsulunu satın alacağına təminat verir. Bu tədbirin kifayət qədər güclü stimullaşdırıcı təsiri ola bilər. Lakin işin əslində dövlət satınalmalarına praktikada, çox güman ki, böyük bir ehtiyac yaranmayacaq, çünki azad edilmiş rayonlarda istehsalı nəzərdə tutulan əsas kənd təsərrüfatı mallarının elə bu ərazinin özündəki bazarı yetərincə geniş olacaqdır. Ona görə də sözügedən tədbirin həvəsləndirici rolu, fermerlərə psixoloji cəhətdən rahat mühit yaratmaqdan o yana keçməyəcəkdir. Birbaşa satınalmalara güc və vəsait sərf etmək əvəzinə, dövlət ona rəvac verəcəkdir ki, bölgədə, kənd təsərrüfatı məhsullarının uzun müddət saxlanması, emalı və satışı ilə peşəkar səviyyədə məşğul olan özəl şirkətlər yaransın və inkişaf etsin.

Bir məsələni ayrıca qeyd etməkdə fayda var: yuxarıda haqqında danışılan və əvəzi ödənməmək şərti ilə verilməsi təklif olunan dövlət dəstəyi formaları o zaman daha böyük səmərə gətirərdi ki, fermer təsərrüfatlarına tam havayı deyil, hansısa simvolik bir məbləğ hesabına başa gəlsin. Bu qiymət nə qədər aşağı olsa belə, çox vacib psixoloji əhəmiyyət daşıyardı. Dünyanın bir çox başqa xalqları kimi, azərbaycanlılar üçün də satın alınmış malla havayı əldə edilmiş mal arasında böyük fərq var. Birinci halda insanların mülkiyyətçilik hissi daha güclü təzahür edir və

onlar öz mülkiyyətlərindən daha səmərəli istifadə etməyə çalışırlar. Əgər haqq simvolik məna kəsb edirsə, onun nə qədər olacağı ciddi əhəmiyyət daşıyır.

Elə rəqabət üstünlüyü sahələri də mövcuddur ki, onların sürətlə inkişaf etdirilməsindən ötrü *spesifik dövlət dəstəyi formaları* tələb olunacaqdır.

Məsələn, atçılıq təsərrüfatlarının qurulması və inkişafı, tam bir sıra dövlət qurumlarının birbaşa müdaxiləsi olmadan çox çətin əmələ gələrdi və hətta bəlkə də mümkün olmazdı. Bu sektora özəl şirkətlərin cəlb edilməsi isə daha uzaq dövrün vəzifələrinə aid olunmalıdır. Böyük ehtimalla, özəl müəssisələr atçılığa fəal surətdə o vaxt maraq göstərəcək ki, sektor artıq tam formalaşacaq və onun yüksək rentabelliği isə, hər halda atçılıqla məşğul olmaq həvəsində bulunan sahibkarlar üçün, artıq aşkar olacaqdır. Ona görə də ilkin mərhələdə bu sahəni əsas etibarilə dövlət bölməsi tərkibində qurub formalaşdırmaq daha məqsədəuyğundur, hərçənd onun ayrı-ayrı komponentlərinin inkişafına özəl şirkətlər lap əvvəldən də cəlb oluna bilər. Özəl sahibkarlar təmiz cinsli cıdır atlarının alınib regiona gətirilməsində, sərgi və yarışların təşkilində, hətta atların ixrac edilməsində də iştirak edə bilərlər. Bu o sahələrdəndir ki, dövlət qurumları ilə özəl sektorun mümkün qədər sıx əməkdaşlığı ən uğurlu ola və gözəl nəticələr verə bilər.

Xalçaçılığın əsas bazarı qisminə xarici ölkələr nəzərdə tutulduğuna görə, bu tədbirlər, əsas etibarilə, xalçaların ixracı qaydalarını maksimal dərəcədə sadələşdirməkdən, bütün növ qeyritarif məhdudiyyətlərini aradan qaldırmaqdan və xalça ixracını əlavə stimullaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. Bu sırada, məsələn, xalça ixrac edən yerli şirkətlərə bonuslar verilməsi sistemini tətbiq etmək təklif oluna bilər. Söhbət ondan gedir ki, xalça ixracatçısının adına bankda xüsusi eksport hesabı açılır və xaricdən bu hesaba valyuta daxil olduqda dövlət sahibkara əlavə bonus verir. Bu bonus həm pul şəklində, həm də maddi formada, tutalım, xalça ipi ilə yaxud boya konsentratları ilə verilə bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda sahibkarlıq fəaliyyətinin dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə xüsusi tədbirlərin bəziləri sonrakı bölmələrdə araşdırılacaqdır.

2.2. Regionun iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasının iqtisadi və hüquqi vasitələri

Prinsipial dərəcədə vacibdir ki, konfliktsonrası reabilitasiyanın texnikiinvestisiya planı, repatriantların məşğulluğu məsələsi ilə əlaqələndirilsin. Bundan ötrü həmin planın tərkib hissəsi kimi hazırlanmış ayrıca bir bölmədə, hər bir bərpa olunan və ya yeni tikilən müəssisəyə tələb edilən işçi qüvvəsinin sayı, ixtisası və ixtisas səviyyəsi haqqında məlumatlar əks etdiriləcəkdir. Bu məlumatlar vaxt amilini də nəzərə alacaqdır və konkret dövrlərə, tutaq ki, müəssisənin bərpa olunmasına, yaxud tikilməsinə başladıqdan sonrakı 6 aylıq dövrlərə bölünəcəkdir. Müəssisə işə salındıqdan sonrakı, bir çox hallarda isə normal işləməyə başlayandan sonrakı vaxtlarda onun işçi qüvvəsinə olacaq potensial ehtiyacı dövrlər üzrə göstərilməyə də bilər. İşçi qüvvəsinə ehtiyacın həm müəssisələr, həm də zaman üzrə müəyyənləşdirilməsi ayrıca bir məşğulluq proqramının hazırlanmasını xeyli asanlaşdıracaqdır

(<https://karabakh.center/storage/libraries/XzQ7nXyblCukEcktVAwUVcP2PQYBf2nRIEJgpYYz.pdf>).

Məşğulluq alt proqramı, bir tərəfdən, konfliktsonrası reabilitasiya planının digər tərkib hissələrindən törəmədir, çünki bölgədəki iş yerlərinin sayı ərazinin dekontaminasiyası üzrə işlərin tempindən və təhlükəsizlik tədbirlərinin yerinə yetirilməsi, təsərrüfat və infrastruktur obyektlərinin yenidən yaradılması sahəsindəki fəaliyyətlərin vüsətindən və intensivliyindən birbaşa asılıdır. Digər tərəfdən, əks əsillilik də mövcuddur, çünki tələb edilən sayda və səviyyədə işçi qüvvəsi ilə təminat istənilən bərpa işini həyata keçirmək üçün zəruri şərtidir. Ona görə də bu iki sənəd eyni vaxtda və eyni tədqiqatçı ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmalıdır.

Məşğulluq alt proqramının tuşlandığı hədəf, yerli əmək ehtiyatlarından, yəni repatriantlar arasındakı məcmu işçi qüvvəsindən maksimal dərəcədə geniş istifadə olunması, gələcəkdə isə post-konflikt ərazilərdə əhalinin iqtisadi cəhətdən özünəyeter yaşayışı üçün şərait yaradılması kimi ifadə edilə bilər. Mülki inzibati idarəetmə orqanlarının, həyat təminatı sistemlərinin və infrastruktur obyektlərinin

bərpa edildiyi mərhələlərdə məşğulluq üçün şərait yaradılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Məşğulluq alt proqramı ona istiqamətləndiriləcəkdir ki, dövlət orqanlarının məcburən həyata keçirdiyi və həm yerli, həm beynəlxalq ictimai təşkilatların da dəstəklədiyi sosial yardım tədbirləri nəticəsində son illər ərzində məcburi köçkünlərin müəyyən hissəsində formalaşmış ələbaxımlıq əhvalruhiyyəsi tamamilə aradan qaldırılsın.

Bu vəzifə iki mərhələdə yerinə yetiriləcəkdir. Konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq tədbirləri mərhələsində repatriantlar üçün köç prosesinə psixoloji hazırlıq üzrə xüsusi kurslar təşkil etmək və bu kurslarda insanlara birinci növbədə belə bir fikri təlqin etmək nəzərdə tutulur ki, öz doğma evəşiklərinə qayıdan adamlara dövlət nə qədər böyük maddi kömək göstərsə də, daimi yaşayış yerlərində onların gələcək rifahının əsas mənbəyi öz əməkləri olacaqdır. Bu düşüncə tərzinin tam oturuşmasından ötrü bütün digər mümkün yollardan, ilk növbədə qeyrihökumət təşkilatlarının və kütləvi informasiya vasitələrinin imkanlarından geniş istifadə ediləcəkdir.

İkinci mərhələ kütləvi repatriasiya başlayandan sonrakı ilk illəri əhatə edir. Onun başlıca vəzifəsi repatriantlar üçün iqtisadi cəhətdən özünəyətər yaşayış şəraitinin yaradılmasıdır. Bu vəzifənin yerinə yetirilməsindən ötrü isə məşğulluğun təmin edilməsində və mümkün qədər daha bahalı iş yerlərinin açılmasında kara gələ biləcək bütün vasitələr, o cümlədən yuxarıda nəzərdən keçirilmiş tədbirlərin hamısı məqbuldur, çünki bunlar hər bir ailəyə özünü, heç olmasa, minimal səviyyədə dolandırmaq imkanı yaradacaqdır.

Artıq qeyd olunduğu kimi, işğaldan azad edilmiş rayonlarda kənd təsərrüfatını dirçəltməyə təkan verəcək başlıca stimullaşdırıcı tədbir torpaq özəlləşdirməsi olacaqdır. Özəlləşdirmə, torpaq islahatı haqqında ölkədə qüvvədə olan qanunvericilik əsasında aparılacaqdır. 1996-cı ildə qəbul edilmiş Torpaq İslahatı Qanunu bütün Şərqi Avropada bu mövzudakı qanunvericilik sənədləri arasında ən inqilabilərindən və mütərəqqilərindən biridir və vətəndaşlara torpaq üzərində öz xüsusi mülkiyyət hüquqlarını gerçəkləşdirmək üçün bütün zəruri imkanları verir. Bu

mənada, ölkə qanunvericiliyində hansısa ciddi dəyişikliklər aparmağa ehtiyac yoxdur.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda aparılacaq torpaq islahatı öz başlıca funksiyasından (stimullaşdırmadan) əlavə, tam bir sıra başqa məsələlərin də həllinə kömək göstərməlidir. Bunların arasında aşağıdakıları ayrıca qeyd etmək lazımdır:

- post-konflikt rayonlarda sərbəst bazar münasibətlərinin oturuşması;
- məcburi köçkünlərin geri qayıdaraq, dağıdılmış, yaxud uzun illərin baxımsızlığı üzündən yaşayış üçün yararsız hala düşmüş ərazilərdə məskunlaşmasının əhəmiyyətli dərəcədə
 - asanlaşması, sonrakı perspektivdə isə öz daimi yaşayış yerlərinə daha sıx “bağlanması”;
 - işğaldan azad edilmiş rayonlara məcburi köçkünlərlə yanaşı, ölkənin başqa bölgələrindən olan ailələrin də könüllü şəkildə köçməsi.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaq islahatı iki tərkib hissəsindən ibarət olacaqdır. Bunların birincisi - *həyatı sahələrin özəlləşdirilməsi* - əsas etibarilə formal xarakter daşıyacaqdır, çünki öz mahiyyətinə görə, işğala qədər onsuz da ailələrin fərdi sərəncamında olan torpaq sahələri üzərində xüsusi mülkiyyət hüququnun yenidən təsbit edilməsini, yəni işin əslində leqallaşdırılmasını nəzərdə tutur. Bununla belə, torpaq özəlləşdirməsinin bu hissəsi də prinsipial əhəmiyyətə malikdir, çünki həyatı sahələr üzərindəki mülkiyyətin hüquqi formasını onun real iqtisadi məzmununa uyğunlaşdıracaq, mülkiyyətin iqtisadi məzmunu ilə hüquqi forması arasındakı mümkün ziddiyyətlərin qarşısını alacaqdır. Bundan əlavə, o, bölgədəki vergi mənzərəsini xeyli dəyişəcək, əmlak vergisi yığımlarının artmasına yol açacaqdır. O da vacibdir ki, bu vergi növü üzrə toplanmış vəsait bələdiyyələrin büdcələrinə daxil olur, bələdiyyələrin gücləndirilməsi isə, deyildiyi kimi, özüözlüyündə konfliktsonrası bərpa dövrünün başlıca vəzifələrindən biri olacaqdır.

Həyatı sahələrin özəlləşdirilməsi onların münaqişəyə qədərki sərhədləri əsasında aparılmalıdır. Şəhər yaşayış məntəqələrində bu özəlləşdirmə - məskunlaşmanın yüksək sıxlığı səbəbi ilə - çox güman ki, ortaya böyük problemlər çıxarmayacaqdır: işğala qədər şəhərlərdə onsuz da çox az sayda ailə var idi ki,

onların həyatı sahələri müəyyənləşdirilmiş normalardan daha geniş idi. Kənd yaşayış məntəqələrində belə ehtimal daha yüksəkdir. Ona görə də həyatı torpaq sahələri fondu kənd yerlərində daha dərinə və diqqətlə inventarlaşdırılacaqdır (https://www.mdu.edu.az/images/pdf/JURNAL/1/3_EyyubovV.pdf).

Məcburi köçkün olmayıb post-konflikt rayonlara ölkənin ayrı bölgələrindən gələn ailələrin xüsusi mülkiyyətinə veriləcək həyatı torpaq sahələrinin ölçüləri, hər bir yaşayış məntəqəsi üzrə orta göstəricilər əsasında müəyyənləşdiriləcəkdir. Əhalinin bu qrupuna həyatı sahələrin verilməsi gələcək dövrlərin vəzifələri sırasına salınıb bir az sonraya da saxlanıla bilər. Məcburi köçkünlərin özlərinə gəldikdə isə, onların həyatı torpaq sahələri hələ konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsində, yəni işğal altındakı ərazilər azad edilməmiş də başlaya bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaq islahatının ikinci tərkib hissəsi *kənd təsərrüfatı sahələrinin özəlləşdirilməsidir*. Bu, torpaq özəlləşdirməsinin qatqat daha mürəkkəb hissəsidir və indiyədək onu aparmış dövlətlərin əksəriyyətində həmişə bu və ya digər dərəcədə əziyyətlə və ağırlı keçmişdir. Azərbaycana gəlincə, burada torpaq islahatları praktik olaraq tamamilə başa çatdırılmışdır və hazırda kənd təsərrüfatı məhsullarının hamısını özəl müəssisələr istehsal edir, torpaq özəlləşdirilməsindən narazılıq isə çox fragmentar səciyyə daşmış, yalnız arasına üzə çıxmış və demək olar ki, bütün hallarda texniki məsələlərlə əlaqədar olmuşdur.

Amma post-konflikt rayonlarda torpaq özəlləşdirməsi daha ciddi çətinliklərlə müşayiət olunacaqdır, çünki repatriasiya prosesi bir neçə mərhələdə həyata keçiriləcəkdir və məcburi köçkünlər öz daimi yaşayış yerlərinə eyni vaxtda qayıtmayacaqlar. Yerli mülki idarəetmə orqanları, bu və ya digər səbəbdən yubanaraq, regiona başqalarından gec qayıdan məcburi köçkünlərin iqtisadi hüquqlarına, o cümlədən və birinci növbədə torpaqla bağlı hüquqlarına son dərəcə diqqətlə və hətta həssaslıqla yanaşmalı olacaqdır. Daha bir şərt budur ki, torpaq özəlləşdirməsi, etnik mənşəyindən asılı olmayaraq, əvvəllər bu ərazilərdə yaşamış bütün vətəndaşların, o cümlədən erməni əsilli vətəndaşların da, hüquqlarını nəzərə almaqla aparılmalıdır.

Ona görə də sosial ədalətin gözlənilməsi xüsusilə ciddi əhəmiyyət kəsb edir və kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların özəlləşdirilməsində təməl prinsipə çevrilməlidir. Əgər torpaq özəlləşdirməsi əvəzi pulla ödənilmək şərti ilə aparılsaydı, sosial ədalət prinsipi daha asanlıqla tətbiq oluna bilərdi. Sərbəst bazar iqtisadiyyatının repatriantlara verdiyi ədalət elə ondan ibarət olardı ki, hər kəs öz maddi gücünə görə davranıb öz imkanlarına müvafiq də torpaq sahəsini satın alsın. Lakin bu halda torpağın havayı özəlləşdirilməsi alternativsizdir: təkcə ona görə yox ki, qüvvədə olan qanunvericilik belə tələb edir, həm də ona görə ki, ölkənin bütün digər bölgələrində torpaq, əvəzi ödənilmədən özəlləşdirilmişdir və istənilən bir haqq, hətta simvolik bir qiymət belə, əslində sosial ədaləti pozmuş olardı.

Torpaq islahatına hazırlıq üzrə müəyyən işlər hələ işğal altındakı rayonlar azad edilənədək başlanıla bilər və başlanmalıdır. Bu işlərə torpaq sahələrinin yeni qeydiyyatı, torpaq fondu strukturunun yenidən müəyyənləşdirilməsi, ərazinin müfəssəl “özəlləşdirmə xəritələrinin” tərtib olunması daxil edilməlidir. Torpaq özəlləşdirməsi üçün tələb olunan cürbəcür normativ sənədlər və stan dart formalar artıq mövcuddur və bunların hazırlanmasına əlavə əmək və vəsait sərf etməyə ehtiyac yoxdur.

Hətta bir qədər də irəli gedərək, konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq dövründə işğal altındakı rayonlarda torpaq özəlləşdirməsini hüquqi cəhətdən rəsmiləşdirmək imkanını da araşdırmaq mümkündür. İşin əslində söhbət ondan gedir ki, repatriantlara qabaqcadan torpaq aktları, yəni bu və digər torpaq sahəsi üzərində onların mülkiyyət hüququnu təsdiqləyən rəsmi sənədlər verilsin. Texniki cəhətdən bu tamamilə yerinə yetirilə biləcək bir işdir.

Torpaq özəlləşdirməsinə bu cür yanaşmanın bir neçə üstün cəhəti var. Əvvəlcə, bu halda region iqtisadiyyatının dirçəldilməsi üçün tələb olunan zamana və resurslara qənaət ediləcəyi aşkardır. İkincisi, öncədən özəlləşdirmə məcburi köçkünlərdə repatriasiyaya əlavə stimulyar yaradardı. Amma mənfi cəhətlər də yox deyil - hər şeydən əvvəl, işğaldan birinci növbədə azad ediləcəyi gözlənilən rayonların əhalisi arasında sosial gərginlik yarana bilər. Üstəlik, torpağın öncədən özəlləşdirilməsi işğalın tezliklə sona yetəcəyi barəsində ictimai gözləntiləri kəskin

surətdə artırardı - bunun isə müsbətmi yoxsa mənfi amil kimi “işləyəcəyi” rayonların işin əslində nə zaman azad ediləcəyindən asılıdır. Bu məsələ haqqında konkret tövsiyələr irəli sürməkdən ötrü əlavə tədqiqatlar, o cümlədən sosioloji sorğular aparılmalıdır.

Həyətyanı sahələr bir yana qoyulduqda, post-konflikt rayonlarda torpaq özəlləşdirməsi keçmiş kolxoz və sovxozların torpaqlarını, habelə dövlət fonduna aid torpaqların bir qismini özəlləşdirmək anlamına gəlir. Konfliktsonrası reabilitasiyaya hazırlıq mərhələsində, bu qrupların hər birinə daxil olan torpaqlar ayrı-ayrılıqda tam inventarlaşdırılmalı, onların sahəsi, strukturu və digər parametrləri müəyyənləşdirilməlidir. Bundan əlavə, yerli özünüidarə orqanlarının hazırda qüvvədə olan strukturu nəzərə alınmaq şərti ilə bələdiyyələrin sərəncamında saxlanılacaq ərazilər də müəyyənləşdirilməli və həmin torpaqların müfəssəl sxemləri tərtib edilməlidir. Bu zaman onu da nəzərə almaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə əhalinin məskunlaşma sistemi əvvəllər mövcud olandan fərqlənə bilər və bəzən qaçılmaz olaraq fərqlənəcəkdir; belə hallarda bələdiyyələr, qabaqlar mövcud olmuş məskunlaşma xəritələri əsasında deyil, müəyyən dərəcədə fərqli ərazi sxemləri zəminində qurulacaqdır.

Keçmişdə kollektiv təsərrüfatlara məxsus olan torpaqların özəlləşdirilməsi baxımından, hazırlıq mərhələsinin başlıca vəzifəsi - kənd təsərrüfatı torpaqlarından pay almağa qanunvericiliklə təsdiqlənmiş hüquqlar daşıyan şəxslərin dəqiq siyahısını tərtib etməkdir. İşğal altındakı rayonların artıq dünyasını dəyişmiş sakinlərinə çatmalı olan torpaq sahələri onların qanuni varislərinə təklif ediləcəkdir. Məcburi köçkün ailələrinin tərkibindəki yeni üzvlərin, o cümlədən işğal dövründə doğulmuş uşaqların sözügedən siyahılara daxil edilməsi üzrə işlər son dərəcə diqqətlə və dəqiqliklə aparılmalıdır.

Əvvəllər işğalaltı rayonların sakini olmayan, amma münaqişə bitdikdən sonra ora köçən vətəndaşlara da özəlləşdirmədə iştirak edərək torpaq sahələri almaq imkanı verilməlidir. Bu qəbil repatriantlara - əlbəttə, əgər onları post-konflikt bölgəyə köçməyə sövq edən səbəblər kənd təsərrüfatında çalışmaqla əlaqədardırsa -

torpaq sahələri, bələdiyyələrin sərəncamındakı və/və ya dövlət fondundakı ehtiyat torpaqlardan ayrılmaqla, özü də ilk illərdə deyil, sonrakı mərhələlərdə verilə bilər.

Hazırda Azərbaycanın qüvvədə olan torpaq qanunvericiliyi, torpaq üzərində mülkiyyət hüququnu, bu və ya digər şəkildə, xarici vətəndaşlara ötürməyə imkan vermir, hərçənd qanunvericilik elə təsərrüfat formaları da nəzərdə tutur ki, bunlar xarici investorların aqrar sektora cəlb olunmasını əngəlləmir. Lakin əgər qanunvericilik xarici vətəndaşlara Azərbaycanda torpaq mülkiyyəti əldə etmək hüququ versəydi belə, yaxın gələcəkdə onların post-konflikt rayonlara gəlib kənd təsərrüfatı sektorunda iş başlayacağı ehtimalı yox dərəcəsində aşağıdır. Ona görə də bu məsələ ilə bağlı qanunvericilik konfliktini haqqında danışmaq, mövcud qanunlara hansısa əlavə və dəyişikliklər təklif etmək hazırda aktual deyil.

Torpaq ehtiyatlarından bir qisminin passiv kapital kimi istifadə edilə biləcəyi riski bundan daha ehtimallıdır. Repatriantlar arasındakı bəzi torpaq sahibləri, özəlləşdirdikləri torpaq sahələrindən təyinatı üzrə istifadə etməməyə üstünlük verə bilər. Kənd təsərrüfatı torpaqlarının başqa məqsədlərlə istifadəsi qanunvericiliklə məhdudlaşdırıldığına görə, həmin sahələr, sadəcə olaraq, müəyyən bir müddət real iqtisadi dövriyyədən çıxarılıb kənar saxlanıla bilər. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişi nöqtəyindən, bu, son dərəcə arzuolunmazdır. Ona görə də çox güman ki, belə halların qarşısını almaqdan ötrü qanunvericiliyə indi tətbiq olunanlardan daha sərt hüquqi normalar daxil etmək lazım gələcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş rayonlarda torpaqda istifadənin əlavə araşdırma tələb edən bəzi məsələləri üzrə tövsiyələr hazırlamaq sonrakı dövrlərin vəzifələrinə aiddir. Bunların arasında formal və qeyriformal torpaq bazarlarının yaranması məsələləri, o cümlədən torpaq alverinin mümkün müsbət və mənfi nəticələri ayrıca qeyd edilməlidir. Bu məsələlərlə bağlı tövsiyələr ona istiqamətlənməlidir ki, veriləcək qərarlar yuxarıda şərh olunan təkliflərin gerçəkləşdirilməsi ilə bir nöqtəyə vursun və post-konflikt ərazilərdə torpaqdan istifadə elə bir şəkildə reqlamentləşdirilsin ki, torpaq ehtiyatlarının mümkün qədər səmərəli işlədilməsi ilə əhalinin mülkiyyətçilik maraqları üzvi şəkildə uzlaşdırılsın.

Özəl şirkətlərin post-konflikt rayonlarda fəaliyyətə həvəsləndirilməsi

Özəl bölmə, artıq qeyd olunduğu kimi, işğaldan azad edilmiş rayonlarda iqtisadiyyatın bütün sahələrindəki - sənayedə, kənd təsərrüfatında və xidmət sektorundakı köhnə müəssisələrin bərpasında və yenilərinin tikilibqurulmağında aparıcı qüvvə kimi çıxış edəcəkdir. Bəzi sahələr, məsələn, demək olar ki bütün ticarət və xidmət obyektləri, tamamilən özəl müəssisələrin “ixtiyarına buraxılacaqdır”. Əhalinin ərzaqla təmin edilməsində, geyim, məişət əşyaları, inşaat materialları və bəzi başqa malların hazırlanması və satışı üzrə müasir istehsal və ticarət obyektləri şəbəkəsinin yaradılmasında özəl şirkətlər üstün mövqelər tutacaqlar (<http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>).

Bunlarla bərabər, işğaldan azad edilmiş ərazilərin konfliktsonrası reabilitasiyası sahəsində tam bir sıra başqa məsələlər də var ki, dövlət qurumları ilə özəl sektorun əməkdaşlığı onların həllində ən səmərəli yoldur. İstehsal müəssisələrinin və sosial infrastruktur obyektlərinin hökumət orqanları tərəfindən dirçəldilməsinə özəl şirkətlər nə qədər fəal şəkildə qoşulsa, bu prosesin bir o qədər daha sürətlə və uğurla gedə biləcəyi şübhəsizdir.

Belə nəzərdə tutulur ki, özəl sektor praktik surətdə bütün növ konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb olunacaqdır, amma bunların bəzilərini xüsusi qeyd etməyə dəyər:

- həyat təminatı sistemlərinin (yaşayış fondunun, su təminatının, enerji sisteminin, qaz təchizatının və kanalizasiya sistemlərinin) bərpası;
- nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinin dirçəldilməsi;
- telekommunikasiya şəbəkəsinin qurulması;
- sosial obyektlər şəbəkəsinin yenidən yaradılması;
- mülki idarəetmə orqanları üçün infrastruktur quruculuğu;
- dağıdılmış istehsal obyektlərinin həyata qaytarılması;
- istehsal və ələlxüsus kənd təsərrüfatı infrastrukturunun dirçəldilməsi (o cümlədən kənd təsərrüfatı məhsullarını uzun müddət salamat saxlamağa imkan verən anbarların tikilməsi, fermerlərin xüsusi texnika ilə təchiz edilməsi və sair).

Lakin aydın məsələdir ki, bazar iqtisadiyyatının qanunauyğunluqlarına tam müvafiq olaraq, özəl sektor o sahələrdə xüsusilə fəal olacaqdır ki, onlarda yeni iş başlamaq üçün tələb edilən start kapitalının həcmi başqalarına nisbətən daha aşağı, kapitalın dövr sürəti isə daha yüksəkdir. Bu o biznes növləridir ki, sərmayənin mümkün qədər daha böyük hissəsi dövriyyə kapitalına yatırılır. Sənaye malları ilə və xüsusilə ərzaq məhsulları ilə pərakəndə ticarət, əhaliyə gündəlik xidmətlər göstərən müəssisələr, tez hazırlanıb satılan qida məhsulları təklif edən ictimai iaşə müəssisələri və bəzi başqaları məhz bu qəbildəndir. Özəl bölmənin belə fəaliyyət növlərinə qatılmasından ötrü hansısa məxsusi stimullaşdırıcı mexanizmlərə ehtiyac yoxdur. Bu mexanizmlər daha yüksək kapital tutumlu və aşağı rentabelli biznes növlərinin stimullaşdırılması üçün lazım olacaqdır. Özəl müəssisələr işğaldan azad edilmiş rayonların konfliktsonrası reabilitasiyasına iki formada qatılacaqdır.

Birinci forma nisbətən sadədir və sahibkarların, öz təşəbbüsləri əsasında yeni müəssisələr açmasını ehtiva edir. Bu forma iqtisadiyyatın o sahələrində yayılacaqdır ki, onlarda biznesin rentabellik norması, ölkə üzrə orta normadan daha yüksək olacaqdır.

İkinci forma - tenderlər keçirərək, özəl şirkətlərə sərəfəli dövlət sifarişləri verib onları konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə cəlb etməkdir. Sifarişlərin sərəfəliliyi, müxtəlif növ güzəştlər vasitəsi ilə daha da gücləndirilə bilər. Tenderlər keçirilərkən, digər şərtlərin təxmini bərabərliyi hallarında, üstünlük repatriantlara məxsus müəssisələrə, bunlardan sonra - post-konflikt rayonlarda artıq hansısa layihələr həyata keçirən, yaxud böyük investisiya layihələrində payçı qismində iştirak edən müəssisələrə, bunlardan sonra isə - ölkənin başqa bölgələrindən olsa da, münaqişəyə qədərki dövrdə bu regionla sıx kooperasiya və tərəfdaşlıq əlaqələrinə malik olan müəssisələrə veriləcəkdir.

Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi sahəsindəki işlərdə Azərbaycan sahibkarlarının nə dərəcədə fəal iştirak edə biləcəyini öyrənmək məqsədi ilə keçirilmiş ilkin rəy sorğularının nəticələri deməyə əsas verir ki, bu prosesə qoşulmaqdan ötrü onların əksəriyyətinə, sadəcə olaraq, dövlətin rəsmi çağırışı yetərlidir. Xüsusi qeyd olunmalıdır ki, bir çox sahibkar, ölkənin iqtisadi

bütövlüyünü bərpa etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərdə iştirakı özünün vətəndaşlıq borcu kimi qavradığını söyləyir.

Bununla yanaşı, dolayı suallara verilmiş cavablardan yəqin etmək olur ki, onlar konfliktsonrası bərpa işlərinin gedişində yüksək mənfəətlər qazanmağın mümkünlüyünü də kifayət qədər açıq gözlə görüb qiymətləndirirlər. Məsələn, sahibkarların mütləq əksəriyyəti belə düşünür ki, işğaldan azad edilmiş rayonlarda - hətta ilk vaxtlarda bazarın ümumi həcmnin məhdud olacağı nəzərə alınmaqla belə - inşaat işlərindəki, inşaat materiallarının istehsalı və alqısatqısındakı, regionda istehsalı hələ qurulmamış demək olar ki bütün mallarla topdan və pərakəndə ticarətdəki və sahibkarlıq fəaliyyətinin tam bir sıra başqa növlərindəki rentabellik səviyyəsi ölkənin digər bölgələrinə nisbətən daha yüksək olacaqdır.

Özəlləşdirmədə iştirak imkanı, xüsusi kapitalı bölgəyə gətirən daha bir “təbii” amil olacaqdır. İşğal altındakı bölgədə çoxlu sayda yarımdayılmış obyektlər vardır ki, bir növ yarımçıq tikililərə bərabər tutulub müxtəlif formalarda - birbaşa alqısatqı, hərrac, investisiya müsabiqələri yolları ilə, yaxud başqa üsullarla özəlləşdirməyə çıxarıla bilər. Bununla yanaşı, dövlət torpaqlarının özəlləşdirilməsini bu yerdə bir daha xatırlatmaq gərəkdir, çünki o da özözlüyündə yetərincə güclü həvəsləndirici amildir.

Lakin bütün bunlara baxmayaraq, özəl sektoru işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına daha fəal surətdə cəlb etməkdən ötrü bəzi əlavə stimullaşdırıcı tədbirlərin həyata keçirilməsinə də ehtiyac vardır. Bölgənin potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinin dövlət tərəfindən məqsədli şəkildə dəstəklənməsi üsulları bir kənara qoyulsa, həvəsləndirmə alətləri ümumi səciyyə daşımali və iqtisadiyyatın yalnız bu və ya digər sektorunda deyil, bütün sahələrində çalışan özəl müəssisələrin stimullaşdırılmasına “işləməlidir”.

Bu məqsədlə istifadə edilə biləcək iqtisadi mexanizmlərin arasında bir neçəsi ayrıca qeyd olunmalıdır (Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. 2014: s.152).

İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində öz təşəbbüsü əsasında iştirak edən özəl müəssisələrə *təmənnasız maliyyə yardımı* verilməsi. “Təmənnasız” dedikdə bu yardımın məhz qrant məzmunu daşdığı, sonradan geri istənilməyəcəyi

nəzərdə tutulur. Dolayı təməna isə var və ondadır ki, həmin vəsaitlər post-konflikt ərazilərin dirçəldilməsinə, özü də mümkün qədər səmərəli bir şəkildə sərf olunsun.

Özəl sektorun dövlət tərəfindən bu cür dəstəklənməsi Azərbaycan üçün hələlik tamamilə qeyritipikdir. Bu iqtisadi həvəsləndirmə alətindən yalnız ekstremal şəraitlərdə istifadə etmək məsləhətdir, çünki o öz içində korrupsiya ilə bağlı müəyyən risklər daşıyır. Səbəb ondadır ki, dövlət qrantı verməklə həvəsləndiriləcək müəssisələrin seçilməsi zamanı subyektivizmə yol verilə biləcəyi ehtimalı məqbul həddən daha yüksəkdir.

Ona görə də təmənasız maliyyə yardımları yalnız və yalnız tam şəffaflıq və aşkarlıq şəraitində paylanmalıdır. Üstəlik, bir müəssisəyə verilə biləcək dövlət qrantının yuxarı həddini müəyyənləşdirib hüquqinormativ sənədlərlə təsbit etmək zəruridir.

Lakin daşdığı risklərin ciddiliyinə baxmayaraq, özəl müəssisələrə dövlət qrantlarının verilməsi, konfliktsonrası reabilitasiyanın başlanğıc dövrlərində onları stimullaşdırmağın, xüsusilə də yüksək sosial əhəmiyyət daşıyan, amma aşağı rentabellik səviyyəsinə malik olan layihələrin gerçəkləşdirilməsinə cəlb etməyin heç nə ilə əvəz edilə bilməyən bir alətidir.

İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə *fiskal güzəştlərin (vergi və gömrük güzəştlərinin)* verilməsi. Bu iqtisadi tənzimləmə aləti Azərbaycan üçün kifayət qədər ənənəvidir. Özəl müəssisələrə vergi güzəştlərinin, o cümlədən vergi tətillərinin, qiymət güzəştlərinin, dotasiyaların verilməsi sahəsində yetərinə böyük təcrübə toplanmışdır. Konfliktsonrası reabilitasiya prosesində belə güzəştləri təkcə kənd təsərrüfatında deyil, iqtisadiyyatın başqa sahələrində çalışan müəssisələrə də tətbiq etmək olar və lazımdır.

Belə nəzərdə tutulur ki, konfliktsonrası reabilitasiyada tətbiq edilən bütün digər güzəştlər kimi, fiskal güzəştlər də müvəqqəti xarakter daşıyacaqdır və dövlət bunu bərpa işlərinin lap əvvəllərində rəsmən elan edəcəkdir. Məsələ burasındadır ki, Azərbaycan bazar iqtisadiyyatının “sağçı” modelinə tərəfdardır və müəssisələr üçün qeyribərabər şərait yaradan bütün növ güzəştlərdən və suni üstünlüklərdən tədricən

imtina etməyə çalışır. Beynəlxalq maliyyə institutları da məhz belə iqtisadi sistem quruculuğuna tərəfdardır. Nəhayət, ölkənin Dünya Ticarət Təşkilatına daxilolma prosesi də müəssisələrin seçmə üsulla dəstəklənməsinin bütün formalarını heçə endirməyi tələb edir.

Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, post-konflikt ərazilərin iqtisadi baxımdan canlandırılması bütün ölkələrdə və həmişə normal şəraitdə deyil, ekstremal şərtlər çərçivəsində gedir. Ona görə də fiskal güzəştlər - onların müvəqqətiliyi qəbul olunmaqla - bu prosesdə, əlbəttə, istifadə edilə bilər.

İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə *güzəştlı kreditlərin* verilməsi. Azərbaycan bu sahədə də kifayət qədər güclü təcrübəyə sahibdir, institusional problemləri isə artıq həll edilmiş saymaq olar. Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu öz mövcudluğu dövründə həm ölkənin paytaxtında, həm də digər şəhər və əyalətlərində gerçəkləşdirilmiş yüzlərcə bizneskommersiya layihəsini maliyyələşdirmişdir. Onunla yanaşı, Dövlət investisiya şirkətinin potensialından da geniş istifadə ediləcəkdir.

Güzəştlı kreditləşdirmədə, dövlət qurumları ilə bərabər, kommersiya bankları da mühüm rol oynaya bilər və oynamalıdır. Bundan ötrü Mərkəzi Bankda ayrıca bir məqsədli kredit xətti açmaq təklif olunur. Həmin xətt üzrə kommersiya banklarına veriləcək kreditlərin mənbəyi qismində, AMB-nin mərkəzləşdirilmiş kredit resursları ilə yanaşı, dövlətin beynəlxalq maliyyə institutlarından və qismən xarici donorlardan cəlb etdiyi maliyyə vəsaitlərindən də istifadə ediləcəyi nəzərdə tutulur. Kommersiya banklarının bu xətt üzrə alacağı maliyyə resurslarının qiyməti AMB-nin rəsmi uçot faizindən aşağı olacaqdır. Müvafiq olaraq, bankların bu resurslardan verdiyi kreditlərin qiyməti də həmin fərq qədər aşağı olacaqdır, özü də bu şərt qabaqcadan razılaşdırılacaq, MB-dan güzəştlı kredit resursları götürmək haqqında müqavilədə təsbit ediləcəkdir

(<https://www.mdu.edu.az/images/pdf/JURNAL/1/3EyyubovV.pdf>).

Bundan əlavə, hökumət, dövlətin kommersiya banklarındakı səhm payları qarşılığında almalı olduğu dividendlərdən imtina edərək, həmin banklara tapşırıq verə bilər ki, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi cəhətdən dirçəldilməsində

iştirak edən müəssisələrə güzəştli kreditlər versinlər, onun dividend payını isə normal və güzəştli kreditlərin qiymət fərqi ödəməyə sərf etsinlər.

Kiçik biznesi təmsil edən yerli sahibkarlara, mikromaliyyələşdirmə sahəsində ixtisaslaşan banklar və bank olmayan kredit təşkilatları tərəfindən həcmcə o qədər də böyük olmayan güzəştli kreditlər verilməsi bəzi hallarda çox effektiv ola bilər.

Bütün növ güzəştlər verilirəkən, post-konflikt rayonların artıq regiona köçmüş sakinlərinə məxsus olan özəl müəssisələr üstün tutulmalıdır. Bu təkcə sosial baxımdan deyil, sırf iqtisadi nöqtəyindən də vacibdir. İşgaldan azad edilmiş rayonlara qayıdıb orada artıq oturmuş repatriantlar kommersiya uğuru qazanmaqda daha dərindən maraqlı olacaqlar, yerli istehlakçının xüsusiyyətlərini daha yaxşı biləcəklər və üstəlik, biznesə bilavasitə rəhbərlik sahəsində daha geniş imkanlara malik olacaqlar. Ona görə də istər bankların, istərsə də müxtəlif kommersiya la yihələrinin həyata keçirilməsinə güzəştli şərtlər təklif edən digər təşkilatların özləridə məhz yerli sahibkarlarla əməkdaşlıqda maraqlı olacaqlar.

Post-konflikt rayonlarda maliyyə xidmətlərinin təşkili ayrıca bir problemdir. Bu problem dövlət və özəl kommersiya banklarının birgə iştirakı əsasında çözləcəkdir. Bankmaliyyə infrastrukturunun yenidən yaradılması gedişində, başqa iqtisadi alətlərlə yanaşı, əhaliyə güzəştli istehlak kreditlərinin verilməsindən, kənd təsərrüfatının inkişafını hədəf tutan məqsədli kreditlərdən, aqrarsənaye istehsalında və xidmət sektorunda çalışan kiçik və orta müəssisələrin ayrıca bir xətt üzrə kreditləşdirilməsindən də istifadə olunacağı nəzərdə tutulur.

2.3. İqtisadi artımı təmin etmək məqsədilə regionun iqtisadiyyatına dövlətin təsiri mexanizmləri

Xarici şirkətlər və investorlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpaasına nəinki buraxıla bilər, hətta bundan ötrü dövlət tərəfindən hər vasitə ilə təşviq edilməlidir. Nəzəri cəhətdən onlar bütün növ reabilitasiya işlərinə qoşula bilər, amma reallıqda onların, gerçəkləşdirilməsində iştirak etdikləri layihələrin əhatə dairəsi yerli özəl şirkətlərinə nisbətən, çox güman ki, daha məhdud olacaqdır.

Konfliktsonrası bərpa üzrə layihələrdə iştirakı müşayiət edən siyasi risklər, bir sıra xarici investorlar üçün onların yol verə biləcəyindən daha yüksək ola bilər. Belə post-konflikt regionlara adətən iki tip xarici investorlar gəlir. Birincilər, qarışıqlıqdan istifadə edib dövlət resursları və donor vəsaitləri hesabına tez və asanlıqla varlanmaq ehtirası ilə hərəkət edən, niyyətləri o qədər də düz olmayanlardır. İkincilər isə hər kəsin tanıyıb qəbul etdiyi, beynəlxalq səviyyədə hörmət qazanmış iri şirkətlərdir. Belə şirkətlərin sadəcə adı (brendi) siyasi risklərə və başqa kənar risklərə qarşı bir növ “qalxan” rolu oynayır. Azərbaycan, təbii ki, yalnız ikincilərlə əməkdaşlıq etməyə can atacaqdır, lakin bu halda göz önünə almaq gərəkdir ki, belə iri şirkətlər üçün ancaq irimiqyaslı, milyonlarla dəyəri olan layihələr kommersiya marağı doğura bilər.

Sonuncu mülahizə zəminində belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, xarici şirkətlərin iştirak edəcəyi layihələr, əsas etibarilə, aşağıdakı sahələrə aid olacaqdır:

- ✓ bəzi həyat təminatı sistemlərinin bərpası;
- ✓ nəqliyyat infrastrukturunun dirçəldilməsi;
- ✓ istehsal infrastrukturunu quruculuğu;
- ✓ yeni telekommunikasiya sistemlərinin yaradılması.

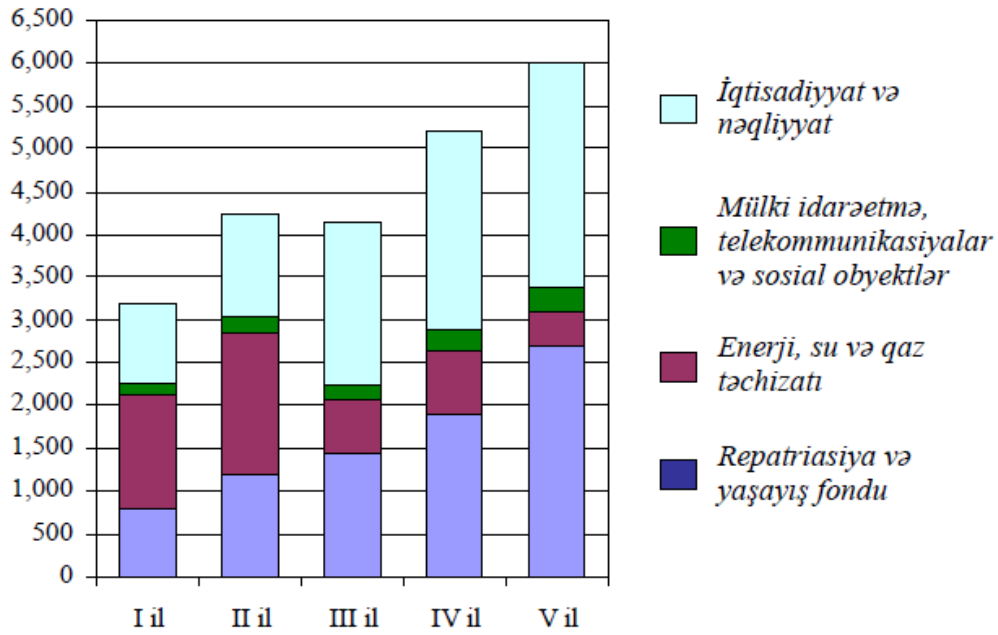
Yerli özəl müəssisələr kimi, xarici şirkətlər də konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə həm hökumətin birbaşa dəvəti əsasında, həm də tenderlərdə iştirak yolu ilə qatıla bilərlər. Lakin yerli şirkətlərə nisbətən, onların işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişinə cəlb olunması hökumətdən daha inadlı, ardıcıl və ölçülübbiçilmiş fəaliyyət tələb edir.

Vəziyyətin özəlliyi ondadır ki, promouşn kompaniyasını münaqişənin həlli üzrə siyasi qərarlar veriləndən çox əvvəl başlamağın heç bir mənası və faydası yoxdur ki zərəri var, bu qərarlar veriləndən sonra yubanmaq isə yolverilməzdir. Ona görə də hökumətin xarici investorlarla iş planını qabaqcadan tərtib edib, hadisələrin məntiqi sonunu əldə hazır sənəd tutmaqla gözləmək lazımdır.

Bu planda xarici investorlar üçün ən cazibədar ola biləcək fəaliyyət sahələrinin siyahısı müəyyənləşdirilməli, gerçəkləşdirilməsinə onların birbaşa dəvət ediləcəyi konkret layihələr göstərilməli, həmin layihələr Azərbaycan üçün, bərpa işlərinin mümkün qədər tez və effektiv aparılması nöqtəyindən, nə dərəcədə prioritetli olmalarına görə sıralanmalıdır. Planda konfliktsonrası bərpa layihələrinin həm texniki göstəriciləri, həm də dəyər parametrləri əks etdirilməlidir. Bundan əlavə, xarici investorlarla iş planında onların post-konflikt bölgədəki hansı obyektlərin özəlləşdirilməsində və hər bir halda hansı formada iştirak edə biləcəyi müəyyənləşdirilməli, özəlləşdirilməyə çıxarılacaq obyektlər də Azərbaycan üçün prioritetliyinə görə sıralanmalıdır.

Planın ayrıca bir bölməsi xarici şirkət və investorların stimullaşdırılması üzrə tədbirlərə həsr ediləcəkdir. Onların konfliktsonrası bərpa işlərinə qoşulmaqda güddüyü əsas məqsəd, aydın məsələdir ki, təminatlı yüksək mənfəət əldə etmək olacaqdır. Bununla bərabər, işğaldan yenidən azad edilmiş ərazilər onlar üçün təzə texniki ideyaları, idarəetmə və kommersiya sxemlərini sınaqdan çıxarmaqdan ötrü yaxşı bir meydançaya çevrilə bilər. Xarici investorları ölkəyə gətirmək məqsədi ilə onlarla birbaşa işləmək sahəsində Azərbaycan artıq müəyyən təcrübəyə malikdir. Məsələn, hökumətin davamlı olaraq həm ölkə içində və həm də xaricdə biznes forumları keçirmək təcrübəsi konfliktsonrası reabilitasiyaya da tətbiq edilə və çox faydalı ola bilər. Üstəlik, bu halda həmin biznesforumları daha konkret məqsədlərə hədəflənəcək, xarici investorları konkret ərazidəki konkret layihələrin gerçəkləşdirilməsinə dəvət edəcəkdir.

Diaqram 1: Konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif sahələrinə yönəldiləcək dövlət məsrəfləri (illər üzrə, inflyasiya düzəlişləri ilə, mln. manat)

Mənbə: <https://karabakh.center/storage/libraries/XzQ7nXyblCukEcktVAwUVcP2PQYBf2nRIEJgpYYz.pdf>

İşğaldan birinci növbədə azad edilmiş rayonların resurslarla nə dərəcədə yaxşı təmin olunduğunu qiymətləndirərkən ilk əvvəl onların coğrafi yerləşməsinin xüsusiyyətlərini göz önünə gətirmək lazımdır. Münaqişəyə qədər bu rayonlar - coğrafi mövqeyinə görə - həm dağlıq və arın Qarabağın qonşu yaşayış məntəqələri ilə, həm də ölkənin digər bölgələri ilə müəyyən “resurskooperasiya” əlaqələrinə malik idi. Həmin əlaqələrin tarixi kökləri var idi və onlar bir növ sosialiqtisadi ənənə şəklində almışdı.

Ölkənin bu bölgə ətrafındakı rayonları əmək ehtiyatlarının bolluğu ilə səciyyələnir. Bu, təbii olaraq, adına “yellənən” əmək miqrasiyası deyilən rayonlararası müvəqqəti əhali axınlarına səbəb olurdu və gələcəkdə də olacaqdır. Bilmək vacibdir ki, “yellənən” əmək miqrasiyası da tarixi ənənə idi. Digər tərəfdən, ölkənin yaxınlıqda yerləşən iri şəhərləri (məsələn, Gəncə, Mingəçevir, Yevlax) və nisbi mənada iri sayılan başqa yaşayış məntəqələri, bu rayonlarda istehsal edilən məhsullar üçün kifayət qədər böyük - hər halda indi işğal altında olan bölgənin istehsal imkanları ilə müqayisədə - bir bazar idi və şübhəsiz, gələcəkdə yenə də olacaqdır. İşğaldan birinci növbədə azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonlardakı dağ otlaqları ölkənin qonşu rayonlarının heyvandarlıq təsərrüfatları üçün yaylaq yerləri

idi və əksinə, dağ rayonlarının heyvandarları aran Qarabağ ərazisindən qışlaq kimi faydalanırdılar.

Ona görə də, ümumiyyətlə, post-konflikt rayonlarda iqtisadiyyatın resurs təminatı məsələsi yalnız kompleks şəkildə - onlarla bir bölgədə yerləşən ölkə regionlarının potensialı ilə birgə götürülərək araşdırıla bilər. Prinsipial dərəcədə mühümdür ki, regionun iqtisadi dirçəlişi heç bir vəchlə onun əlahiddələşməsi ilə müşayiət olunmamalıdır, əksinə, məqsəd, artıq qeyd edildiyi kimi, işğaldan azad ediləcək bütün əraziləri ölkənin digər bölgələrinə üzvi surətdə qovuşdurmaqdan ibarətdir.

Resurs təminatı səviyyəsi ilə prioritet kənd təsərrüfatı, sənaye və xidmət sahələrinin inkişafı sahəsindəki vəzifələr arasındakı uyğunluq müfəssəl şəkildə ayrıca tədqiq olunmalıdır və belə bir araşdırma bərpa işlərini proqramlaşdırmağın sonrakı mərhələlərində də həyata keçirilə bilər. Sahələrdaxili ixtisaslaşmanın mümkün olan ən düzgün variantlarının nədən ibarət olduğu məhz o zaman üzə çıxacaq, əvvəllər mövcud olub fəaliyyət göstərən müəssisələri bərpa etməyin məqsəduyğunluq dərəcəsi qiymətləndiriləcək, müxtəlif mülkiyyət və təsərrüfatçılıq formaları altında hansı yeni kiçik və orta müəssisələrin tikilməli olduğu əsaslandırılacaq, işğaldan azad edilmiş rayonlardakı müəssisələr arasında, habelə bunlarla ölkənin digər regionlarındakı müəssisələr arasında yaradılmalı olan texnoloji əlaqələr və kooperasiya münasibətləri müəyyənləşdiriləcək və bunların qurulma sxemləri təklif ediləcəkdir.

Ümumən götürdükdə isə, ilkin təhlil göstərir ki, işğaldan azad edilməsi nəzərdə tutulan rayonların əmək ehtiyatları və maddi resurs potensialı, bir qədər əvvəl sistemyaradıcı vəsilələr qismində tövsiyə edilmiş sahələrin yaradılması, oturuşması və inkişafı üçün tamamilə yetərlidir.

Post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə sərf ediləcək məcmu məsrəfləri indidən dəqiq hesablamaq çətindir, çünki bu məsrəflərin içində dövlət vəsaitləri ilə yanaşı, yerli və xarici özəl şirkətlərin yatıracağı sərmayələr də vardır, bunların potensial miqdarı haqqında mülahizə yürütmək isə problematik bir işdir. Çox şey ondan asılı olacaq ki, regional bazar nə dərəcədə sürətlə formalaşacaq və

son nəticədə onun ümumi həcmi nə boyda olacaqdır; özəl şirkətlər ilk vaxtlarda bazarı “boş” olan və yüksək dərəcədə rentabel li, amma eyni zamanda həm də yüksək siyasi risklərlə səciyyələnən bir regiona sərmayə qoymağa nə qədər həvəs göstərəcəkdir.

Cədvəl 4: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına dövlət investisiyaları (ilkin reabilitasiya dövrünün illəri üzrə, inflyasiya nəzərə alınmaqla, mln. manat)

	I il	II il	III il	IV il	V il	Cəmi
<i>I</i>	<i>2</i>	<i>3</i>	<i>4</i>	<i>5</i>	<i>6</i>	<i>7</i>
Repatriasiya	108,0	162,0	194,4	256,9	363,3	1 084,6
Yaşayış fondu	694,4	1 039,2	1 246,4	1 646,3	2 326,7	6 953,0
Enerji təchizəti	1 250,0	1 500,0	-	-	-	2 750,0
İçməli su təchizəti və kanalizasiya	80,0	168,0	396,0	519,0	217,4	1 380,4
Qaz təchizəti	-	-	230,4	224,9	207,0	662,3
Mülki idarəetmə orqanlarının infrastrukturunu	-	18,0	6,3	0,5	0,5	25,3
Nəqliyyat infrastrukturunu	837,0	1 096,8	1 779,8	2 178,1	2 453,0	8 344,7
Telekommunikasiya şəbəkəsi	7,4	10,8	12,9	2,5	3,0	36,6
Sosial obyektlər	119,4	149,3	150,4	236,4	267,1	922,6
Ümumiqtisadi investisiyalar	9,2	11,0	13,3	15,9	19,0	68,4
Kənd təsərrüfatına investisiyalar	47,3	63,0	77,9	97,8	126,9	412,9
Sənayeyə investisiyalar	23,5	28,2	22,3	16,0	12,9	102,9
Cəmi	3 176,2	4 246,3	4 130,1	5 194,3	5 996,8	22 743,7

Mənbə: <https://karabakh.center/storage/libraries/XzQ7nXyblCukEcktVAwUVcP2PQYBf2nRIEJgpYYz.pdf>

Bu tədqiqatın əsas predmetinə daxil olan dövlət maliyyə təminatına gəlincə isə, onun iki növünü fərqləndirmək lazımdır.

Birinci forma - *dolayı dövlət maliyyələşdirməsidir*. O, xarici və yerli müəssisələrə müxtəlif güzəşt və üstünlüklərin, ilk növbədə fiskal güzəştlərin verilməsi ilə bağlıdır. İqtisadi məzmun etibarilə belə güzəştlər, post-konflikt rayonların sosial-iqtisadi dirçəlişinə töhfə verən şirkətlərin dövlət tərəfindən dolayı yolla maliyyələşdirməsi anlamına gəlir. Dövlətə ödəmələri azaldıb müəssisənin sərəncamında qalan gəliri artırmaqla ona birbaşa pul verməyin daşdığı mənə və törətdiyi iqtisadi nəticələr fərqli olsa da, müəssisə üçün nəticəsi təxminən eynidir: o hər iki halda əlavə qazanc əldə edir. Qiymət güzəştləri də eyni iqtisadi məzmunə malikdir. Əgər hökumət yerli istehsalı stimullaşdırmaq məqsədi ilə ixrac

bonuslarından istifadəyə qərar versə, konfliktsonrası reabilitasiyanın dolayı dövlət maliyyələşdirməsinin bir forması da bu olacaqdır.

Post-konflikt rayonların bərpasına *birbaşa dövlət investisiyalarının* potensial miqdarını proqnozlaşdırmaq daha asandır. Məsələn, əgər hökumət hər bir repatriant kəndli ailəsinə iri və xırda buynuzlu malqara vermək haqqında qərar qəbul etsə, güman etmək olar ki, bu ideyanın gerçəkləşdirilməsi təxminən 125 mln. manata, inflyasiya nəzərə alınmaqla isə 193 mln. manata başa gələcəkdir. Bu rəqəmlər onun əsasında hesablanmışdır ki, kənd yaşayış məntəqəsinə qayıdıb məskunlaşan hər ailəyə ya bir iribuynuzlu qaramal (onun orta bazar qiyməti hazırda 1 500 manat ətrafındadır), ya da eyni məbləğ müqabilində qoyunquzu veriləcəkdir. Ailələrin sayı isə əvvəlki bölmələrdə araşdırılmış repatriasiya planı əsasında hesablanmışdır.

Bölgənin iqtisadi dirçəlişində iştirak edən özəl müəssisələrə əvəzsiz maliyyə yardımını göstərilməsi, başqa sözlə, onlara dövlət qrantları verilməsi, birbaşa dövlət məsrəflərinin xüsusi bir forması kimi ortaya gələcəkdir.

Belə düşünülür ki, dövlət hər il hər post-konflikt rayonda 40 bizneskommersiya layihəsini qrantlarla dəstəkləyəcəkdir. Bu, ildə cəmi 280 müəssisəyə və bütün ilkin reabilitasiya dövründə 1400 layihəyə kömək etmək deməkdir. Sahəvi nöqtəyindən, iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsinə yönəldilən qrantların strukturunda xidmət sektoruna aid müəssisələr üstünlük təşkil edəcəkdir. Hər qrantın yuxarı həddini 50 min manat səviyyəsində müəyyənləşdirmək təklif olunur, özü də bu şərtlə ki, hər sahibkar dövlətdən bir dəfədən çox iqtisadi qrant ala bilməz. Bir qrantın orta məbləğinin 30 min manat səviyyəsində olacağı güman edilir. Nəhayət, ehtimal edilən sonuncu şərt də budur ki, iqtisadi qrantların maliyyələşdirilməsinə yönəldilən dövlət vəsaiti illər üzrə bərabər paylaşacaqdır.

Bu ehtimallar əsasında aparılan hesablamalar göstərir ki, özəl müəssisələrə əvəzsiz maliyyə yardımını göstərilməsinə, inflyasiya nəzərə alınmaqla, təqribən 62,5 mln. manat xərclənəcəkdir.

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi dirçəlişin dövlət tərəfindən birbaşa formada maliyyələşdirilməsinin mühüm tərkib hissələrindən biri də istehsal infrastrukturunun bərpasına sərmayə yatırımları olacaqdır. Bu investisiyaların

ümumi siyahısındaki ən böyük xərc maddəsi *köhnə irriqasiya sistemlərinin bərpasına və yenilərinin inşa edilməsinə* yönəldiləcək məsrəflər olacaqdır. İrriqasiya, prioritetlər sırasına daxildir. O, ilk növbədə, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə kənd təsərrüfatının və xüsusilə də əkinçiliyin dirçəldilməsi üçün, şübhəsiz ki, zəruri şərtidir, kənd təsərrüfatı isə bu bölgədə əhalinin böyük əksəriyyəti üçün əsas iqtisadi fəaliyyət sahəsi olacaqdır. Amma bununla yanaşı, irriqasiya, adına aqrar sənaye deyilən və kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə bilavasitə əlaqədar olan bütün digər sahələrin dirçəldilməsi üçün də, dolayı yolla olsa belə, hər halda şərtidir (“Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur).

Proqram ərazilərinin müharibəyə qədərki irriqasiya infrastrukturu yetərinə oturuşmuş və çoxşaxəli idi. Buraya 22 baş irriqasiya kompleksi, ümumi uzunluğu 1040 km olan magistral kanallar şəbəkəsi, təsərrüfatlararası qurğu kompleksləri (759 ədəd) və ümumi uzunluğu 5386 km olan təsərrüfatlararası kanallar, təsərrüfatdaxili kanallar və bunların üzərindəki 7880 daimi qurğu, 120-dən artıq qurğuya malik olan 780 kilometrlik drenajkollektor şəbəkəsi, ümumi tutum həcmi 630 mln m³ olan su hovuzları, 1430 artezian quyusu və başqa obyektlər daxil idi.

Regiondakı irriqasiya infrastrukturunun tam həcmdə bərpa edilməsi təxminən 150 min hektar kənd təsərrüfatı torpağını suvarmağa imkan verəcəkdir. Bundan ötrü bir sıra işlər görmək, o cümlədən aşağıdakı tədbirləri həyata keçirmək lazım gələcəkdir:

❖ *Regional irriqasiya sisteminin yeni sxemini işləyib hazırlamaq.* Problem ondadır ki, bölgədəki irriqasiya sistemi heç münaqişəyə qədər də tələblərə (özü də hələ o zamankı tələblərə) cavab vermirdi, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin böyük bir qismi su ilə ehtiyacları səviyyəsində təmin olunmurdu. Halbuki istər su resurslarının həcmi və keyfiyyəti baxımından, istərsə də coğrafi relyef nöqtəyindən, regionda irriqasiya sisteminin inkişaf potensialı kifayət qədər yüksəkdir. Bu bölgədə yerləşən və ümumi tutumu 500 mln. m³ dən artıq olan Sərsəng su anbarını da ayrıca qeyd etməyə dəyər.

❖ İrriqasiya sistemi elə bir yeni sxem əsasında qurulmalıdır ki, post-konflikt rayonların su təchizatı problemini tam həll etməklə yanaşı, bəzi qonşu ərazilərin suvarma su resurslarına olan ehtiyacının ödənməsini də yaxşılaşdırsın.

❖ *Köhnədən qalan baş irriqasiya komplekslərinin və lokal irriqasiya sistemlərinin yenidən qurulması.* Bu işlərin görülməsi, məcburi köçkünlərin işğaldan azad edilmiş rayonlara necə qayıtmağına “bağlanmamalı”, bundan birbaşa asılılığa qoyulmamalıdır. Onların başlanması üçün əsas şərt repatriasiya yox, ərazinin dekontaminasiyası, birinci növbədə isə minalardan təmizlənməsidir.

❖ Su anbarları, dəhnelər, nasos stansiyaları və kanallar (birinci növbədə Mil-Muğan və Mil-Qarabağ kanalları) da daxil olmaqla, *irriqasiya sistemləri tərkibindəki magistral komponentlərin bərpa edilməsi.*

❖ *Magistrallar şəbəkəsinə qoşulan lokal irriqasiya sistemlərinin bərpa olunması.*

❖ Repatriasiya qrafikini və ərazinin təsərrüfat dövriyyəsinə hansı ardıcılıq və mərhələlərlə daxil olacağını nəzərə almaqla, *yerdə qalan istehsal sahələrinin irriqasiya şəbəkələri ilə təmin edilməsi.*

Konseptual baxımdan, irriqasiya komplekslərinin yenidən qurulması, yüksək enerjitutumlu və artıq tamamilə aşınmış köhnə avadanlıqları yeniləri ilə, daha müasir və qənaətcil avadanlıqlarla əvəzləmək zərurətinə söykənir. Relyefin özəlliyi sayəsində suyun öz-özünə axmasına əsaslanan və elə buna görə də iqtisadi cəhətdən qatqat daha sərfəli olan suvarma sistemlərinə üstünlük veriləcəyi təbiidir. İrriqasiya infrastrukturunun bərpa edilməsinə paralel surətdə suyun işlədilməsinə nəzarət və su resurslarının mühafizəsi sahəsində yeni bir sistem yaradılacaqdır.

Konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin başlanmasından keçən ilk 35 il ərzində sudan təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə edilməsi havayı olacaqdır, hərçənd ki daha uzaq perspektivdə su ehtiyatlarından pullu istifadəyə keçmək nəzərdə tutulur. Post-konflikt rayonlarda iqtisadi dirçəliş prosesinin proqramlaşdırılmasının sonrakı mərhələlərində onu da ayrıca araşdırmaq lazım gələcəkdir ki, özəl sektor irriqasiya infrastrukturunun bərpasına nə dərəcədə və hansı formalarda cəlb edilə bilər.

İrriqasiya sisteminə daxil olan müxtəlif elementlərin tədricən özəlləşdirilməsi imkanı da tədqiqat mövzusu olacaqdır.

Böhranaqədərki qiymətlər əsasında aparılmış ilkin hesablamalara görə, post-konflikt ərazilərdə irriqasiya sistemlərinin dirçəldilməsi təqribən 120 mln. manat həcmində vəsait tələb edəcəkdir. Təsərrüfatların su ilə təminatı sahəsində yeni sistem quruculuğu, qeyd edildiyi kimi, təxirə salınmadan, ərazinin dekontaminasiyasından dərhal sonra başlayacaqdır. Belə nəzərdə tutulur ki, ilkin reabilitasiya dövrünün sonuna qədər, yəni onun başlanmasından keçən beş il ərzində, irriqasiya sistemlərinin dirçəldilməsi üzrə işlərin təxminən 70%-i bitiriləcəkdir. Bu o demək olardı ki, müvafiq məqsədlər üçün ayrılmış məbləğdən 84 mln. manat işlədilmişdir. Sərmayə yatırımları illər üzrə bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, göstərilmiş rəqəm inflyasiyanın təsiri altında 125 mln. manata qədər artardı.

Fermerlərə kənd təsərrüfatı texnikasının əvəzi ödənmədən müvəqqəti istifadəyə verilməsi də birbaşa dövlət yardımının forması sayılmalıdır, çünki müvafiq aqroservis müəssisələrinin yaradılması və fəaliyyət göstərdikləri ilk illərdə təchizatı müəyyən həcmdə dövlət vəsaitlərinin sərfini tələb edir. Bu formanın özünəməxsusluğu ondadır ki, dövlət vəsaiti, texnikanın fermerə verildiyi vaxt deyil, daha əvvəl sərf edilir, hərçənd aydın məsələdir ki, həmin vəsait son nəticədə məhz fermerin dəstəklənməsinə gedir, aqroservis müəssisəsi isə, sadəcə olaraq, aralıq vəsilə, ötürücü mexanizmdir. Post-konflikt rayonlarda üstüstdə təxminən 30 belə müəssisə yaradılacaqdır. Onların hərəsinə orta hesabla 30 vahid xüsusi texnika (kənd təsərrüfatı traktorları, taxılıyığan və pambıqyığan kombaynlar və s.) alınıb veriləcəkdir. Bütövlükdə götürdükdə bu məqsədlərə 31,5 mln. manat sərf etmək lazım gələcəkdir.

Bundan başqa, hər bir belə müəssisə, sərəncamında olan texnikaya qulluq etmək üçün xüsusi avadanlıqlarla, o cümlədən təmir avadanlığı ilə təchiz ediləcək, müvafiq istehsal sahələrinə, inzibati tikililərə, çəpərlənib səliqəsahmana salınmış daxili həyəətə malik olacaqdır. Ehtimalən, bu məqsədlər üçün, hər müəssisəyə 500 min manat hesabı ilə daha 15 mln. manat ayrılacaqdır.

Tələb olunan sərmayə yatırımı 46,5 mln. manat təşkil edəcəkdir. Xərclərin illər arasında bərabər bölüşdürülməyi təqdirdə inflyasiya amili bu rəqəmi 69,2 mln. manata qədər artırardı.

Yerli sahibkarlara havayı məsləhət xidmətləri göstərilməsi də birbaşa dövlət maliyyələşdirməsinə aid edilməlidir: bu xidmətlər yalnız onların son istifadəçiləri üçün havayıdır, amma konsaltinq şirkətlərinin haqqını, təbii ki, kimsə ödəməlidir və bu da dövlət olacaqdır.

Ehtiva edilir ki, post-konflikt rayonların hərəsində 34 belə şirkət qurulacaqdır. Onların yaradılması özüözlüyündə böyük bir xərc istəmir, çünki bu şirkətlərə mebellə və ofis texnikası ilə təchiz olunmuş 23 otaqlıq bir yerdən başqa heç nə lazım deyil. Bütün ilkin reabilitasiya dövrü ərzində bu maddə üzrə dövlət xərcləri 4 mln. manatı aşmayacaqdır. İllər üzrə bərabər paylaşdırılacağı təqdirdə, bu məsrəflər - inflyasiya düzəlişləri ilə - təqribən 6 mln. manata çatacaqdır.

İşğaldan azad olunmuş bölgədə bəzi potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinin inkişafı *dövlət yardımının spesifik formalarından* yararlanmağı tələb edəcəkdir. Məsələn, taxılçılığın bir sahə kimi yenidən yaradılması və inkişafı üçün (qeyd edildiyi kimi, Füzuli, Ağdam və Cəbrayıl rayonlarındakı şərait bundan ötrü xüsusilə əlverişlidir) ən azı 3 yetərincə böyük taxıl anbarı inşa etmək lazım gələcəkdir. Onların hər birinin ilkin dəyəri 500 min manat səviyyəsində qiymətləndirilir.

Bundan əlavə, işğaldan azad edilmiş rayonların hərəsinə azı bir böyük dəyirman lazım olacaqdır. Lakin dəyirmanların tikilib işlədilməsini özəl şirkətlərin ixtiyarına buraxmaq daha məqsədəuyğundur və ona görə də bu məqsədlərə yönəldiləcək xərcləri birbaşa dövlət məsrəflərinə daxil etmək düzgün deyil. Taxılçılıqda istifadə olunan gübrələrin və başqa kimyəvi vasitələrin alınmasına xərclənəcək pulları isə, əksinə, dövlət məsrəflərinə salmaq lazımdır, çünki ilkin reabilitasiya dövründə repatriantların qurduğu fermer təsərrüfatları da, başqa kənd təsərrüfatı müəssisələri də bunlarla mərkəzləşdirilmiş qaydada dövlət tərəfindən təchiz olunacaqdır. Bu məqsədlə üç rayonun hərəsinə ildə 500 min manat, 5 il ərzində isə hamısına bir yerdə 7,5 mln. manat ayırmaq nəzərdə tutulur.

Cari qiymətlərlə hesablandıqda proqram ərazisində taxılçılığın inkişafına yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları - burada ayrıca araşdırılmayan bəzi başqa xərc maddələri ilə birlikdə - 10 mln. manat təşkil edəcəkdir. Bu xərclərin yarıdan çoxu illər arasında obyektiv olaraq bərabər bölünəcəkdir. Ona görə də taxılçılığın inkişafına sərf olunacaq birbaşa dövlət investisiyaları inflyasiya amilinin təsiri altında 14,9 mln. manata çatacaqdır.

Lakin nəzərə alınmalıdır ki, taxılçılığın inkişafı üçün tələb olunan xərclərin əhəmiyyətli bir hissəsi bu məbləğə daxil edilməmişdir. Söhbət suvarma sistemləri qurmağın, fermerlərə texniki yardım göstərməyin və başqa bu qəbil işlərin maliyyələşdirilməsindən gedir. Bu növ birbaşa dövlət xərcləri yuxarıda, müvafiq məsələlər araşdırılarkən artıq hesaba alınmışdır.

Proqram ərazisindəki üç sözügedən rayondakı (Füzuli, Cəbrayıl və Ağdam rayonlarındakı) əkinçilik üçün yararlı torpaqların ümumi sahəsi münaqişəyə qədər 63 min hektardan artıq (müvafiq olaraq, 23 807, 20 495 və 18 748 hektar) olmuşdur. Əgər bu torpaqların, totalım, 70%i taxılçılıq üçün ayrılısaydı, ölkədəki orta məhsuldarlıqla bu üç rayonda ildə təqribən 125 min ton taxıl yetişdirib yığmaq olardı. Bu, işğaldan azad edilmiş bütün rayonların daxili tələbatını tam şəkildə ödəməklə yanaşı (bu tələbat ildə 92 min ton səviyyəsində qiymətləndirilir), taxılın bir hissəsini qonşu bazarlara çıxarmağa imkan verərdi. Bir ton taxılın orta qiyməti 250 ABŞ dolları götürülmək şərti ilə, bölgənin iqtisadiyyatı bunun sayəsində ildə əlavə olaraq 8 mln. ABŞ dollarından artıq vəsait qazanardı.

Heyvandarlıq, demək olar ki, tamamilən özəl mülkiyyətdə qalacaqdır. Onun inkişafı ilə təkcə ev təsərrüfatları deyil, həm də özəl fermer təsərrüfatları, özü də istər keçmiş məcburi köçkünlərin, istərsə də ölkənin başqa bölgələrindən olan vətəndaşların qurduğu təsərrüfatlar məşğul olacaqdır.

Bu sahədə dövlətin məsuliyyət dairəsi, otlaqların bərpa edilməsi və rayon veterinar xidmətlərinin yaradılması ilə məhdudlaşacaqdır. Münaqişəyə qədər proqram ərazisindəki otlaq və biçənəklərin ümumi sahəsi 200 min hektardan artıq idi. Bunların əksər hissəsi son dövrlər ərzində təsərrüfat fəaliyyətindən kənar

qalmışdır və çox güman ki, onların bərpası - hər halda ilkin mərhələdə - bahalı aqrotexniki tədbirlərin həyata keçirilməsini tələb etməyəcəkdir.

Veterinar xidmət mərkəzlərinə gəlincə isə, onların hər birinin tikilib təchiz olunması, ilkin qiymətləndirmələrə görə, 200 min manat, ümumilikdə 7 rayon üzrə isə 1,4 mln. manat tələb edəcəkdir. Bu mərkəzlər, konfliktsonrası reabilitasiyanın ikinci ilindən başlayaraq yaradılacaqdır və bundan sonra müvafiq xərclər illər arasında bərabər bölünəcəkdir. Bu hesabla, rayon veterinar xidmətlərinin yaradılmasına yönəldiləcək məsrəflər inflyasiyanın təsiri altında təxminən 2,3 mln. manata çata bilər.

Bölgənin iqtisadi dirçəlişinin ilkin mərhələlərində atçılığın bir sahə olaraq yaradılması və inkişafı da, artıq qeyd edildiyi kimi, dövlətin məsuliyyətinə aid olacaqdır. Hökumət tərəfindən, işğaldan azad edilmiş rayonlarda potensial rəqabət üstünlüyü sahələri qismində təsdiq olunmuş əksər başqa iqtisadiyyat sahələri kimi, atçılığın dirçəlişi üçün də ayrıca plan hazırlamaqdır. Bu sahədə nəzərdə tutulan hər bir tədbirin həyata keçirilmə vaxtı və maliyyə göstəriciləri də planda, təbii ki, əks olunacaqdır.

İlkin təhlil söyləməyə əsas verir ki, bu plana Ağdam atçılıq zavodunun bərpa edilməsi üzrə tədbirlər, ən azı bir regional atidman kompleksinin, rayon miqyaslı bir neçə cıdırın (ippodromun), müvafiq profilli bir ixtisaslaşdırılmış məktəbin - perspektivdə isə mümkündür ki həm də ortaixtisas təhsili müəssisəsinin - tikilməsi daxil olunmalıdır. İlkin reabilitasiya dövrünün vəzifələrinə yalnız atçılıq zavodunun tikilib təchiz olunmasını aid etmək yetərlidir, amma bu zavodun öz cıdır meydançası olmalıdır və onun üçün təmiz Qarabağ atları alınmalıdır.

Atçılığın inkişaf etdirilməsi üzrə tədbirləri konfliktsonrası reabilitasiyanın üçüncü ilindən etibarən başlamaq məqsədəuyğundur. Bundan sonrakı 3 il ərzində atçılığa, ehtimalən, 5 mln. manat sərf ediləcəkdir və bu məsrəflər illər arasında bərabər bölünəcəkdir. Bu minvalla da, ilkin reabilitasiya dövründə atçılığa yönəldiləcək investisiyaların ümumi məbləği, inflyasiya amili nəzərə alınmaqla, 8,7 mln. manat ətrafında olacaqdır.

Deyildi ki kimi, irimiqyaslı bərpa işlərini resurslarla təmin etməkdən ötrü inşaat materialları sənayesini intensiv inkişaf etdirmək lazım gələcəkdir, çünki aydın məsələdir ki, bu materialları işğaldan azad edilmiş bölgənin özündə istehsal etmək onları buraya ölkənin başqa regionlarından gətirməyə nisbətən əhəmiyyətli dərəcədə daha səmərəli ola bilər. Özü də söhbət təkcə nəqliyyat xərclərini kəskin şəkildə azaltmaqla dövlət vəsaitinə qənaət etməkdən getmir, hərçənd bu da vacibdir. Məsələnin heç də daha az əhəmiyyətli olmayan digər tərəfi də post-konflikt ərazilərdə yerli iqtisadiyyatı hərəkətə gətirməyə və əhalinin məşğulluğunu yüksəltməyə nail olmaqdır

(https://www.mdu.edu.az/images/pdf/JURNAL/1/3EyyubovV_.pdf).

Belə nəzərdə tutulur ki, ümumiyyətlə, post-konflikt rayonlarda 10dan artıq betonsement zavodu, 57 kərpic fabriki, 45 ağac emalı müəssisəsi və müxtəlif ağac məmulatlarının istehsalı üzrə onlarca kiçik sex, 1 plastik borular zavodu, təxminən 10 plastik qapıpəncərə fabriki, 1 şüşə zavodu, 10dan artıq daş karxanası və inşaat materialları sektoruna aid bir sıra başqa müəssisələr yaradılacaqdır. Lakin bu sadalanan müəssisələrin və sadalanmayan yüzlərcə başqasının əksəriyyəti özəl şirkətlər tərəfindən qurulacaqdır, dövlətin rolu isə yalnız ondan ibarət olacaqdır ki, inşaat materialları sektorunda çalışan sahibkarlara fiskal güzəştlərlə və təşkilati tədbirlərlə dəstək versin.

Birbaşa dövlət investisiyalarına cəmi bir neçə halda ehtiyac yaranacaqdır. Məsələn, belə düşünülür ki, dövlət, orta istehsal gücünə malik və dəyəri təxminən 2 mln. manat olan bir asfalt zavodunun tikilib qurulmasını öz üzərinə götürəcəkdir və ola bilər ki, təxmini dəyəri 20 mln. manat olan bir metallurgiya zavoduna da sərmayə yatırsın. Bu müəssisələri mümkün qədər tez, konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin lap ilk dövrlərində yaratmaq lazımdır, ona görə də inflyasiya düzəlişləri müvafiq xərcləri nisbətən az artıracaqdır (son nəticədə iki müəssisənin birgə dəyəri 24,2 mln. manatı ötməyəcəkdir).

Bundan əlavə, yerli və xarici özəl şirkətlər inşaat materialları sənayesinə aid hansısa müəssisələrin yaradılmasına istənilən qədər operativ qoşulmayanda hökumət bərpa işlərini sürətləndirmək məqsədi ilə həmin müəssisələrə də dövlət

vəsaitləri hesabına investisiya yatıra bilər, amma bu cür qərarlar, başqa alternativ tapılmadıqda veriləcəkdir. Ümumiyyətlə isə, hökumət özəl sektorun icra edə biləcəyi işləri öz üzərinə götürməkdən daşınmağa çalışacaqdır.

Belə fərz etmək olar ki, bütün ilkin reabilitasiya dövründə (birinci üç il ərzində) bu qəbil müəssisələrin tikilibqurulmasına 50 mln. manata yaxın investisiya qoyulacaqdır. İnflyasiya əmsallarının tətbiqi ilə bu məbləğ 69,3 mln. manata qədər arta bilər. Beləliklə, inşaat materialları sənayesinin dirçəldilməsinə yönəldiləcək məcmu dövlət investisiyaları 72 mln. manat və ya 90 mln. ABŞ dolları, inflyasiya düzəlişləri ilə isə 93,5 mln. manat səviyyəsində qiymətləndirilir.

İşğaldan birinci növbədə azad ediləcək rayonların potensial rəqabət üstünlüyü sahələrinə aid olunmuş xalçaçılığın intensiv inkişafı yerli özəl bölmənin bu işə mümkün qədər daha fəal qoşulmasını tələb edir. Regionda fəaliyyət göstərəcək bu yönlü özəl müəssisələrin sayı onlarla ölçülə bilər. Xalça toxuculuğunun əsas hissəsi evlərdə təşkil olunacaqdır. Adətən belə olduqda şirkət, xalçaçılıqla məşğul olmaq istəyini bildirmiş hər ev təsərrüfatına müvəqqəti istifadə üçün bir xana verir, toxucunu iplə təmin edir, onun əmək haqqını isə qarşılıqlı qiymət razılaşması əsasında ödəyir.

Lakin bununla bərabər, belə düşünülür ki, bir çox amilləri, o cümlədən xalçaçılığın sosial baxımdan yüksək əhəmiyyət daşıdığını və iqtisadi cəhətdən rentabelli olduğunu nəzərə alaraq, dövlət post-konflikt ərazidə iki xalça fabrikinin (hərəsində 200 xana olmaqla) yaradılmasını maliyyələşdirəcəkdir. Metaldan düzəldilən xanalar kifayət qədər sadə konstruksiyaya malikdir və hazırda ölkədə fəaliyyət göstərən müəssisələr tərəfindən qısa bir müddətdə hazırlana bilər. Əsas istehsal sahələri ilə yanaşı, bu fabriklərdə bəzi köməkçi sexlər də, o cümlədən ayırıcı və boyayıcı sexlər qurulacaqdır. Bir belə fabrikin təxmini dəyəri 3 mln. manat səviyyəsində qiymətləndirilir. Birinci fabrikin konfliktsonrası reabilitasiya işlərinin üçüncü ilində, ikincisinin isə dördüncü ildə tikiləcəyi şərti ilə iki xalça fabrikinin birgə dəyəri, inflyasiya düzəlişləri ilə, 9,5 mln. manat ətrafında olacaqdır.

Dəri emalı müəssisələri isə tamamilən özəl sektorun öhdəsinə buraxılacaqdır. Hökumətin vəzifəsi, iqtisadi həvəsləndirmə tədbirləri görməkdən başqa, onları

infrastruktur təminatı baxımından dəstəkləməkdən ibarət olacaqdır. Söhbət həmin müəssisələri, hər şeydən əvvəl, texniki və içməli su ilə, bir də elektrik enerjisi ilə təmin etməkdən gedir. Bu məqsədlərə yönəldiləcək dövlət investisiyaları müvafiq bölmələrdə artıq hesaba alınmışdır.

Birbaşa dövlət xərclərinin daha bir özünəməxsus maddəsi folklor musiqisinin inkişafına qoyulacaq sərmayələrdir. Bu tədqiqatın kontekstində musiqinin inkişafına sadəcə sosialmədəni vəzifə kimi deyil, daha artıq dərəcədə iqtisadi fəaliyyət növü kimi baxıldığı yuxarıda şərh olunmuşdur. Məsələnin təhsillə bağlı tərəfi də ayrıca araşdırılmışdır. Amma bu sahənin potensial rəqabət qabiliyyəti daşıyıcısından real rəqabət üstünlüyünə çevrilməsi üçün bəzi əlavə tədbirlərin görülməsinə də ehtiyac vardır.

Bu sırada, iki rayon mərkəzindəki (ehtimalən Şuşa, Ağdam və Füzuli şəhərlərindəki) mədəniyyət evlərinə Muğam mərkəzi statusu vermək (2009-cu ildə Bakıda fəaliyyətə başlamış Muğam mərkəzi ilə analogiya üzrə) məqsədəuyğun sayıla bilər. Muğam mərkəzlərində müasir səsyazma studiyalarının və başqa infrastruktur sistemlərinin yaradılmasını da nəzərdə tutmaq lazımdır. Bu məqsədlərə sərf ediləcək vəsait mədəniyyət evlərinin tikilibqurulma xərclərini o qədər də çox artırmayacağına görə indiki mərhələdə diqqətə alınmaya bilər.

Beləliklə də, işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi dirçəlişinə yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları, böhranaqədərki qiymətlərlə, təxminən 396 mln. manat, inflyasiya düzəlişləri ilə isə 566 mln. manat təşkil edəcəkdir.

Bir daha qeyd etmək gərəkdir ki, iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə xərclənəcək dövlət vəsaitləri təkcə bu məbləğdən ibarət deyildir. İstər həyat təminatı sistemlərinin bərpasına, istər infrastruktur sistemlərinin bərpasına və hətta sosial obyektlərin də reabilitasiyasına sərf ediləcək dövlət vəsaiti, əslində elə həm də iqtisadiyyatın dirçəldilməsinə qoyulan investisiyalardır, çünki bütün bu sistemlər istehsal infrastrukturunun zəruri tərkib hissələri, vəsilələridir. Lakin bu xərclərin təkrarən hesaba alınmasına, təbii ki, ehtiyac yoxdur.

Dövlətin işğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi dirçəlişinə sərf edəcəyi dolayı xərclərin qiymətləndirilməsi üçün konfliktsonrası reabilitasiya işlərinə son

hazırlıq mərhələsində xüsusi araşdırma aparılmalıdır. Dolayı xərclərin tərkibində iki əsas hissəni fərqləndirmək lazımdır. Bunların birincisi özəl sektorun vergi güzəştləri ilə stimullaşdırılmasının dəyəri, ikincisi isə dövlət müəssisələrinin və özəl şirkətlərin güzəştli şərtlərlə kreditləşdirilməsinin dəyəridir. Bu qəbildən olan hesablamaları həm bütövlükdə ilkin konfliktsonrası reabilitasiya dövrü üzrə, həm də onun ayrı-ayrı illəri üzrə aparmağa ehtiyac olacaqdır.

Bununla yanaşı, post-konflikt ərazilərdə iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üzrə tədbirlərə başlamaq ərəfəsində *vahid texnikiinvestisiya planı* tərtib etmək lazım gələcəkdir. Həmin planda həm bərpa olunacaq, həm də yeni tikilibqurulacaq müəssisələrin müxtəlif resurslara olan tələbatları da əksini tapmalıdır.

Vahid texnikiinvestisiya planında, müəssisələrin işə salınmasından ötrü tələb edilən investisiyalar hər bir müəssisə üzrə və hər bir xərc maddəsi üzrə detallaşdırılmış və əsaslandırılmış şəkildə göstərilməlidir. Söhbət köhnə müəssisənin bərpa edilməsinə və ya yenisinin tikilibqurulmasına xərclənəcək dövlət vəsaitinin ümumi məbləğini, bu məbləğin əsas və dövriyyə kapitalına hansı nisbətdə bölünəcəyini, habelə, ayrıca, əsas və yardımçı tikililərin əsas kapitalda hansı paya malik olacağını müəyyənləşdirməkdən gedir.

Plana müəssisənin gözlənilən illik rentabellik norması və investisiyaların özünü ödəməsi dövrü haqqında hesabi göstəricilər, habelə hər bir müəssisə haqqında yığcam texniki məlumatlar da daxil edilməlidir. Texniki məlumatlar deyərək, müəssisənin profili, son məhsulu, planlaşdırılan istehsal gücü, işə salınacağı və o cümlədən tam gücü ilə işləyəcəyi vaxt, istifadə edəcəyi xammal və materialların mənbəyi barəsində məlumatlar nəzərdə tutulur. Müəssisənin idarə edilməsinə və rəhbər personalına qarşı xüsusi tələblər varsa, müəyyən hallarda bunlar da həmin plana salına bilər. Vahid texnikiinvestisiya planı hökumət orqanları tərəfindən hazırlansa da, təkcə dövlət qurumları üçün deyil, özəl bölmə üçün də bir növ bələdçi rolu oynaya bilər. Bundan ötrü onu qabaqcadan nəşr etmək və hətta bir neçə dəfə açıq müzakirəsini keçirərək sahibkarlara təqdim etmək lazımdır.

III FƏSİL. İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN İQTİSADİYYATIN BƏRPASI PROQRAMI

3.1. Prioritet fəaliyyət sahələrində investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına investisiyaların cəlb edilməsi mexanizmi

Prezident İlham Əliyevin 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirədə nitqində səsləndirilən fikirlər onu göstərdi ki, ölkə rəhbərliyi Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf, davamlı və qabaqcıl inkişaf trayektoriyasına keçid üçün əhəmiyyətli potensiala malik olduğunu aydın dərk edir. Dövlət başçısının aidiyyəti strukturlara dediyi fikirlər son illər dövlət şirkətlərinin idarə olunmasında ciddi səhvlərə yol verildiyini göstərir. Hesab edirəm ki, dövlət şirkətlərinin idarəetmə fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi son illər ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi və institusional islahatların istiqamətlərindən biridir.

Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, islahatların sosialyönümlü olması öz müsbət nəticələrini verməkdədir. Son illərdə həyata keçirilən kifayət qədər əhəmiyyətli sosial transformasiyalar, bir tərəfdən, sosial iqlimin yaxşılaşmasına gətirib çıxardı, digər tərəfdən, sosial proqramlarla bağlı xərclərin artması, alıcılıq qabiliyyətinin artması və beləliklə, iqtisadi artım üçün vacib olan daxili satış bazarının genişlənməsidir.

Yaxın gələcəkdə investisiya fəallığının artmasının şahidi ola biləcək və burada əsas stimül işğaldan azad edilmiş ərazilərin infrastrukturunun bərpası istiqamətində aparılan işlər olmalıdır. Investisiyaların artımı təkcə dövlət kapital qoyuluşlarına deyil, həm də özəl sektora aid edilməlidir ki, bunun üçün ölkədə investisiya bərpasının əsasına çevrilə biləcək daxili kredit institutunun formalaşdırılması zəruridir. Fikrimcə, iqtisadi artımın əsasını məhz yumşaq ünvanlı kredit emissiyası təşkil etməlidir. Ölkədə həyata keçirilən institusional, sosial-iqtisadi transformasiyalar pul siyasətində də davam etdirilməlidir.

Bu gün qeyd etmək olar ki, sosial müdafiə sahəsində kifayət qədər ciddi müsbət nəticələr var. Dövlət başçısının korrupsiya faktları, məmurların qanunsuz fəaliyyəti ilə bağlı dedikləri son illərdə aparılan islahatlar nəticəsində xeyli dərəcədə aradan

qaldırılıb. Qeyd edək ki, Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin və bu idarəyə tabe olan strukturların funksionallığında ciddi şəffaflıq var. Fiskal siyasətin müəyyən sahələrində müsbət nəticələr var ki, bunun nəticəsində biz fiskal yığımlarda artım əldə etdik, ölkədə kölgə iqtisadiyyatının payı azaldı.

Bütövlükdə 2020-ci il Azərbaycan və bütün dünya üçün çətin il oldu. Düşünürəm ki, bir çox insanlar gündəlik həyatlarını yenidən düşünməli oldular. Bununla belə, 2020-ci il dövlətimizin tarixində Azərbaycanın qələbələri və nailiyyətləri ili kimi qalacaqdır. Azərbaycan erməni işğalına son qoydu ki, bu da dövlətçiliyimizin möhkəmlənməsi deməkdir və iqtisadi inkişaf üçün ciddi stimuldur. İqtisadiyyata, prioritet olaraq erməni işğalından azad edilmiş rayonlara investisiyaları artırmalıyıq. Bu, regional inkişafa, balanslaşdırılmış iqtisadi artıma təkan verə bilər (Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı).

Münaqişənin həlli bütövlükdə region üçün çox əlverişli perspektivlər açır. Onlar ilk növbədə ona görə açıılır ki, dünya iqtisadiyyatında onilliklər ərzində fəaliyyət göstərən təsərrüfat idarəetmə modelinin səmərəliliyinin itirilməsi ilə bağlı dönməz proseslər gedir. Və biz görürük ki, deqloballaşma prosesləri bizim gözümüzün qabağında gedir. Bu şəraitdə regional inteqrasiyanın gücləndirilməsi, regionda əməkdaşlıq və inkişaf platformalarının yaradılması prioritet istiqamətə çevrilir. Qarabağ münaqişəsinin həlli isə şübhəsiz ki, bu kontekstdə böyük imkanlar açır.

Unutmaq olmaz ki, ötən il koronavirus pandemiyası ilə bağlı görünməmiş məhdudiyyətlərlə səciyyələnir. Mart ayından ölkə iqtisadiyyatı sərt məhdudiyyətlər rejimində fəaliyyət göstərir. İşgüzar fəallığın azalması daxili iqtisadiyyat, daxili real sektor üçün bir çox çətinliklərə səbəb olub. Məhdudiyyətlərin iş yerlərinin bağlanmasına, tənəzzülə səbəb olduğunu gördük. Eyni zamanda Azərbaycanda da qabaqlayıcı tədbirlər həyata keçirilib. Və çox vacibdir ki, sosial siyasət, biznesin ən həssas sahələrinə dəstək, əhalinin ən həssas kateqoriyalarının sosial müdafiəsinə yönəlmiş siyasət - bütün bunlar Prezident İlham Əliyevin sosial-iqtisadi siyasətinin

leytmotivinə çevrilib. Bu, iqtisadiyyatımızı və sosial sferamızı təhdid edən bir çox bələlərin qarşısını almağa kömək etdi.

İşsizliyə görə sosial ödənişlərlə bağlı tədbirlər, iqtisadi fəallığın saxlanılması üçün vergi güzəştləri, kiçik və orta sahibkarlığın dəstəklənməsi tədbirləri, tibb işçilərinə sosial ödənişlər - bunlar daxili iqtisadiyyatda müəyyən sabitliyi və idarəolunanlığı qoruyub saxlamağa imkan verən tədbirlərdir. Bu isə ilk növbədə siyasi iradə və uzaqgörənlik nümayiş etdirən dövlət başçısının aktivində qeyd olunmalıdır. Bütün bu uğurlara baxmayaraq, 2021-ci ilin iqtisadi baxımdan çətin olacağını vəd etdiyini unutmamalıyıq. Dünya iqtisadiyyatı mürəkkəb, təlatümlü və eyni zamanda strukturlaşdırılmış böhrana girir. Düşünürəm ki, dünya iqtisadiyyatında baş verənlər makroiqtisadi siyasətin idarə olunması baxımından adekvat reaksiya tələb edir.

3.2. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə investisiya qoyuluşu prioritetləri

Böyük neft ehtiyatlarına malik Azərbaycan Qarabağı “yaşıl enerji zonası” elan edib. Azərbaycanın yerli su ehtiyatlarının dördüdə biri, yəni ildə təxminən 2,56 milyard kubmetr su Qarabağda formalaşır. Rayonun Tərtər, Bazarçay (Bərgüşadçay), Həkəri və digər kiçik çaylar kimi əsas su arteriyaları böyük hidroenergetika potensialına malikdir. Qarabağın günəş enerjisi potensialı 3000-4000 MVt, külək enerjisi potensialı isə 300-500 MVt qiymətləndirilir. İranda birgə tikilən Xudafərin SES və Qız Qalası SES-in ümumi gücü 280 MVt, Kəlbəcər və Laçın rayonlarındakı SES-lərin gücü isə 120 MVt olacaq ki, bu da regiona “yaşıl enerji”dən arxalanmağa imkan verəcək. Bundan əlavə, Kəlbəcər rayonunda 3093 min m³, Şuşada isə sutkada 412 m³ termal su ehtiyatları yaşıl energetikanın inkişafı üçün əhəmiyyətli potensiala malikdir. Burada əsas məsələ təkəcə yaşıl mənbələrdən enerji əldə etmək deyil, həm də enerjinin ötürülməsi, paylanması və istehlakı üçün ən səmərəli və ağıllı sistemlərdən istifadə etməkdir. Hökumətin Azərbaycanın yaşıl zona elan etdiyi Qarabağda ətraf mühitin mühafizəsinin gücləndirilməsinə diqqət yetirməsi ölkənin qlobal iqlim dəyişikliyi çağırışına ən tutarlı cavabıdır.

Meşələrin bərpası

İşğal zamanı kütləvi qırılmalar nəticəsində ümumi meşə sahəsi 174 min hektara qədər azaldılıb (işğaldan əvvəl Qarabağın meşə fondu 228 min hektar idi). Artıq Azərbaycanda meşələrin, o cümlədən Qaragel və Bəsitçay dövlət qoruqlarının, eləcə də Qubadlı, Arazboyu, Daşaltı və Laçın dövlət qoruqlarının bərpası işləri aparılır. Meşələr ölkədə iqlim dəyişikliyinə, səhrələşmənin, biomüxtəlifliyin deqradasiyasının və atmosferdəki qazların balanssızlığının azaldılması istiqamətində görülən işlərə əvəzsiz töhfə verəcək, eləcə də Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verəcək. Qarabağın yenidən qurulmasına dövlət və qeyri-dövlət investisiyalarının cəlb edilməsi davamlı iqtisadi artımın əsasını qoyur.

2021-ci ildə Qarabağa 1,3 milyard dollar dövlət investisiyası potensial qeyri-neft ÜDM-i artıracaq. Nəticələr aydın olacaq: yeni əsas fondlar - yollar, elektrik enerjisi, qaz və digər infrastruktur iqtisadi artıma töhfə verməklə yanaşı, gələcəkdə iqtisadiyyatın potensialını da artıracaq. Dövlət investisiyaları Qarabağda katalizator rolunu oynayacaq və qeyri-dövlət investisiyalarına zəmin yaradacaq. Artıq Türkiyə, İtaliya, Böyük Britaniya, Pakistan və İsraildən Qarabağın bərpasına yönəlmiş sərmayə axını başlayıb. Qarabağda mədənçixarma, metallurgiya, qida emalı, trikotaj, turizm, kənd təsərrüfatı, yaşıl energetika sahələrinin inkişafı üçün böyük potensial var (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi).

Şuşanın Azərbaycan mədəniyyətinin və musiqisinin beşiyi adlandırılması ona bütün Qafqazda yaradıcılıq cərəyanları yaratmağa və yaymağa imkan verdi. Məhz buna görə də Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtlarından biri elan edilib və şəhərin 2022-ci ildə türk dünyasının, yaxın gələcəkdə isə İslam dünyasının mədəniyyət paytaxtı olacağı gözlənilir. Standard&Poor (S&P) bu yaxınlarda Azərbaycanın uzunmüddətli xarici və milli valyutada suveren kredit reytingini “BB+/B” səviyyəsində təsdiq edərək, proqnozu “mənfi”dən “stabil”ə yüksəldib. Agentlik bu qərarı torpaqların azad edilməsi nəticəsində maliyyə sektorunda və tədiyyə balansında təhlükəsizlik risklərinin azaldılması ilə əsaslandırıb. Qarabağın bərpası istiqamətində söylərin çoxşaxəli olduğunu və digər ölkələrin təcrübəsinə əsaslanaraq, müxtəlif strukturların maliyyə dəstəyinə ümid etmək olar.

Məsələn, Beynəlxalq Valyuta Fondu (BVF) silahlı münaqişələrdən çıxan ölkələrdə iqtisadi artıma nail olmaq və yoxsulluğun azaldılmasına yönəlmiş proqramlarla, Dünya Bankı isə infrastruktur layihələri, təhsil və tibb müəssisələrinin bərpası ilə məşğuldur. Avropa Yenidənqurma və İnkişaf Bankı (AYİB) nəqliyyat sektoruna, bank sektoruna və kiçik biznesə maliyyə dəstəyi göstərir. Asiya İnkişaf Bankı (AİB) məcburi köçkünlərin öz şəhərlərinə qayıtması, münaqişədən sonrakı ərazilərdə sağlamlıq problemlərinin həlli və yoxsulluqla mübarizə proqramlarının əsas maliyyə mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Qarabağ münaqişəsinin həlli regional iqtisadi-ticarət əlaqələrinin canlanmasına, nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin canlanmasına yol açır. Regionda, eləcə də Cənubi Qafqaz ölkələrində iqtisadi fəallığın artması Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafında maraqlı olan bütün tərəflərin maraqlarına xidmət edir. Naxçıvan dəhlizində regional layihələr bir-birini tamamlayacaq. Naxçıvan dəhlizi dənizə çıxışı olmayan muxtariyyətin təcrid olunmasına son qoyacaq, eyni zamanda Asiya ilə Avropa arasında daha sıx əlaqəni təmin edəcək. Azərbaycan regionun istifadə olunmamış potensialına əsaslanaraq Qarabağı inkişaf, sülh və təhlükəsizlik platformasına çevirir. Azərbaycan da tolerantlıq və multikulturalizm nümunəsi kimi son müharibə və işğalın dağıdıcı təsirlərindən sonra Qarabağın xristian və müsəlman irsinin bərpası planlarını açıqlayıb.

3.3. Ölkədə sahibkarlığın inkişafının və reallaşdırılan iqtisadi islahatların strateji məsələləri

Qloballaşma şəraitində son 18 ildə Azərbaycanda sistemli və məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi milli iqtisadiyyatın güclənməsini və müasirləşməsini təmin edib. Eyni zamanda, sosial-iqtisadi infrastrukturun geniş şəbəkəsi yaradılıb və müsbət demoqrafik artım şəraitində yoxsulluğun və işsizliyin səviyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalıb. 1995-2021-ci illər üzrə Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, ölkə iqtisadiyyatına 280 milyard dollardan çox investisiya qoyulmuşdur ki, bunun da yarısından çoxu xaricidir

Yeni neft-qaz strategiyasının uğurla həyata keçirilməsi, neft və qaz ixracının dinamik artımı Azərbaycana təkcə Avropada deyil, həm də dünyada enerji təhlükəsizliyində etibarlı tərəfdaşlardan birinə çevrilməyə imkan verib. Sevindirici haldır ki, BMT-nin “Dayanıqlı İnkişaf - 2021” hesabatında Azərbaycan 193 iştirakçı ölkə arasında 55-ci yerdə qərarlaşıb. Bu illər ərzində Azərbaycan xarici ticarətdə müsbət saldo saxlayıb. Hazırda ölkənin valyuta ehtiyatı 53 milyard dollar təşkil edir ki, bu da ölkənin iqtisadi və siyasi müstəqilliyini təmin etdi. Bütün bu nailiyyətlər Qarabağ müharibəsində tarixi qələbəyə çevrildi və bu qələbə torpaqlarımızın 30 illik işğaldan azad edilməsi və ərazi bütövlüyünün bərpası ilə yekunlaşdı. Eyni zamanda, 2020-ci ildə iqtisadiyyatda azalma 4,3% təşkil edib, Ermənistanla müharibə ilə əlaqədar müdafiə xərclərinin artırılması və COVID-19 ilə əlaqədar səhiyyə xərclərinin artırılması zərurəti ilə əlaqədar büdcə müəyyən təzyiq altında olub. İl ərzində dünya bazarlarında neftin qiymətinin aşağı olması səbəbindən ixrac gəlirləri nəzərəçarpacaq dərəcədə azalıb. Eyni zamanda, COVID-in nə vaxt azalacağı və vəziyyətin sabitləşəcəyi ilə bağlı tam qeyri-müəyyənlik var idi. Respublika Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2015-2020-ci illərdə fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı əsasən özəl müəssisələrin hesabına 131,2 faiz artıb. Bu dövrdə birgə müəssisələrin sayı 153,3%, xarici müəssisələrin sayı isə 158,1% artıb. Ümumilikdə, 2020-ci ildə fəaliyyət göstərən bütün müəssisələrin 83,6%-i qeyri-dövlət sektorunun payına düşürsə, 2015-ci ildə bu pay 77,7%-dir (Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi).

- 2020-ci ildə bizim otuz ilə yaxındır gözlədiyimiz hadisə baş verdi - Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin azad edilməsi, Torpaqların qaytarılması iqtisadiyyatımıza necə təsir edəcək?

- Ərazilərin azad edilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün stimula çevrilib və artıq 2021-ci ilin büdcə layihəsinə əsasən 2 milyard manatdan çox əsaslı vəsait qoyuluşu nəzərdə tutulub. Düşünürəm ki, gələn il bu rəqəmlər yuxarıya doğru dəyişəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu, yalnız dövlət investisiyasıdır, həm də özəl investisiyalar olacaq. İqtisadiyyat investisiyasız inkişaf edə bilməz, mədəni-tarixi abidələrin, infrastrukturun bərpası istiqamətində irimiqyaslı investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi bütövlükdə iqtisadiyyatın həcmünün saxlanmasına kömək edəcək sahələrdir.

Gələn ildən ölkəmizi nə gözləyə bilər?

- 2021-ci ildə tənəzzülün bitəcəyinə və iqtisadi artıma keçəcəyimizə arxalana bilərik. Gələn il Azərbaycan iqtisadiyyatının daha firavan pozitiv formatda inkişaf perspektivləri var, lakin bununla yanaşı, mövcud problemlər də göz ardı edilməməlidir və onların bəziləri ikili istiqamətə malikdir. Birincisi, bu, xarici iqtisadi şokdur, onun riski çox yüksəkdir, çünki dünya iqtisadiyyatı aşağı düşür.

Dünya iqtisadiyyatının mərkəzi periferiyadan vəsait cəlb edir, bizim regionda da kapital axını müşahidə olunur. Bu valyuta bazarında müşahidə olunan həyəcan təsadüfi deyildi və Azərbaycanın tədiyyə balansına nəzər salsaq görərik ki, məhdudiyyətlər şəraitində belə bizdən xeyli kapital axını var.

- İndi 2021-ci ildə manatın mümkün devalvasiyası ilə bağlı çox danışılır. Sizcə bunun nə dərəcədə ehtimalı var?

- Əgər adekvat makroiqtisadi siyasət olarsa, o zaman yaxın gələcəkdə milli valyutanın sabitliyinə heç nə təhlükə yaratmır. Qızıl-valyuta ehtiyatlarımız ölkədəki pul bazasından dəfələrlə çoxdur və bu şəraitdə devalvasiyaya gətirib çıxaracaq belə qeyri-adekvat siyasət yürütmək çətindir. Ağlabatan yanaşma ilə, xüsusən də pul siyasəti sahəsində qısa müddətdə devalvasiyanın qarşısını almaq olar.

Azərbaycan təbii ki, devalvasiyadan qaçmağa çalışmalıdır, çünki milli valyutanın sabitliyi, xüsusən də idxaldan asılılıq şəraitində kritikdir. Bununla belə,

digər tərəfdən, qeyri-neft sektorunda əsas xarici ticarət tərəfdaşlarımız olan Rusiya, Türkiyə, Gürcüstan, İran ciddi devalvasiya prosesləri keçirir və onların valyutalarını devalvasiya etdiyi şəraitdə əmtəə istehsalçımızdır.

- Belə şəraitdə hansı addımlar atılmalıdır?

- Vəziyyətdən yeganə çıxış yolu ölkə daxilində investisiyaların üstələnməsi, idxalı əvəzləmə siyasətinin həyata keçirilməsi ola bilər, idxaldan, ilk növbədə istehlak mallarından asılılığı mümkün qədər azaltmaq lazımdır. Hətta “Made in Azerbaijan” brendi ilə istehsal etdiyimiz malların əhəmiyyətli hissəsi xaricdən gətirilir - bu həm qablaşdırma, həm də istehsalda istifadə olunan müvafiq komponentlərdir (Əliyev T.N. 2016: s.240).

Ümumiyyətlə, gələn il, mənim proqnozlarıma görə, çox çətin olacaq, lakin Azərbaycanın bütün çoxalma amilləri üçün potensialı olduğu üçün artıma doğru getmək imkanı var. Bizim əmək resurslarımız və əlverişli demoqrafik vəziyyətimiz var. Çoxalmanın növbəti komponenti təbii ehtiyatlardır. Biz təbii ehtiyatlarımızın 80%-ni xammal şəklində ixrac edirik ki, bu da o deməkdir ki, bizim daxili emal üçün böyük potensialımız var. Digər amil kapitaldır.

Bu gün istehsal güclərinin istifadəsi 50 faiz civarındadır ki, bu da o deməkdir ki, biz mövcud istehsal müəssisələrində istehsalı 2 dəfə artırmağa bilərik. Üstəlik, ölkənin intellektual potensialı iqtisadiyyatın yükünü artırmağa, istehsalı artırmağa imkan verir. İqtisadi artıma heç bir obyektiv məhdudiyyət yoxdur.

Bunu etmək lazımdır ki, 2021-ci ildə biz müsbət stimulyat, iqtisadiyyatda müsbət dönüş əldə edə bilərik ki, o, dayanıqlı və üstələyən iqtisadi artıma keçsin. Dövlət başçısı İlham Əliyev qarşıya qlobal iqtisadi artım templərini üstələmək vəzifəsini qoyub, lakin bu, müvafiq makroiqtisadi idarəetmə siyasətini tələb edir.

Şuşaya yeni yolun çəkilməsi strateji məsələdir. Sovet dövründə bu şəhərə gedən yollar əsasən elə qurulmuşdu ki, sanki keçmiş muxtar vilayətin ermənilər yaşayan hissəsi ilə bağlı idi. Hazırda Laçın dəhlizindən və Xankəndidən keçən yollar mövcud olmaqda davam edir, lakin indiyə qədər biz onlardan sülhməramlıların müşayiəti ilə istifadə edirik, halbuki Şuşanın dirçəldilməsi istiqamətində aparılan işlər aktiv və sərbəst nəqliyyat əlaqəsi tələb edir. Baxmayaraq ki, Azərbaycan tərəfi

burada da özünü məhdudlaşdırmır - tikinti materialları və digər yüklər daşıyan karvanlar, hətta hərbi karvanlar bütün mövcud yollardan istifadə edərək yerli erməniləri hiddətləndirirlər.

Dövlət Avtomobil Yolları Agentliyindən verilən məlumata görə, yeni yolun uzunluğu 101,5 kilometr, eni 37,7 metr olacaq. Magistral yolun əsas hissəsi dörd zolaqdan ibarət olacaq. Layihədə hər bir istiqamətdə əlavə enli hissə olan bir ehtiyat zolağın tikintisi də nəzərdə tutulub. Yəni ehtiyat zolaqlarla birlikdə yol altı zolaqlı olacaq. Layihəyə əsasən, yeni avtomobil yolu Əhmədbəyli kəndindən başlayır, işğaldan azad edilmiş Füzuli, Xocavənd və Xocalı rayonlarının ərazisindən keçir. O, Füzuli və Şuşa şəhərləri də daxil olmaqla 20-dən çox yaşayış məntəqəsini əhatə edəcək. Yeni yol Füzuli hava limanı ilə birləşdiriləcək, oradan İsa Bulaqına yeni qolun çəkilməsi planlaşdırılır. Həm də Topxana meşə sahəsinə bitişikdir.

Şuşaya gedən yolun tikintisini qısa müddətdə başa çatdırmaq üçün layihə şərti olaraq 5 hissəyə bölünüb. Birinci mərhələdə Füzuli-Şuşa marşrutu üzrə nəqliyyatın rahat və təhlükəsiz hərəkətini təmin etmək məqsədilə ikizolaqlı yeni çınqıllı xidmət yolu artıq istifadəyə verilib. Bu ilin sonu - gələn ilin əvvəlində yolun tam istifadəyə verilməsi planlaşdırılır. Layihənin icrasında azərbaycanlı mütəxəssislərlə yanaşı, çətin relyefli ərazilərdə yolların tikintisi sahəsində təcrübəsi olan “Kolin İnşaat” da daxil olmaqla bir qrup türk şirkətləri iştirak edir. Layihənin özəlliyi ondan ibarətdir ki, çətin relyefli ərazilərdə dolama yolların əvəzinə körpü və tunellərin tikintisi nəzərdə tutulur. Qeyd edək ki, tikilməkdə olan Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa yeni avtomobil yolu sayəsində Bakıdan respublikanın mədəniyyət paytaxtına olan məsafə xeyli qısalacaq və təxminən 345 kilometr olacaq (Əliyev T.N. 2016: s.240).

Qarabağda digər mühüm yol layihəsi gələcəkdə Laçın rayonuna qədər uzadılması planlaşdırılan Toğanalı-Kəlbəcər yoludur. Çətin relyef və yüksəklik şəraiti ilə əlaqədar burada bir neçə tunel tikiləcək. Horadiz-Zəngilan-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun layihəsində hazırlıq işləri aparılır.

Bu günlərdə məlum olub ki, Göygöl rayonunun Toğanalı kəndində Kəlbəcər yolunun tikintisinə başlanılıb. İstisuya, Kəlbəcərdən Laçına qədər yol çəkiləcək. İşğaldan azad edilmiş torpaqların yol infrastrukturunun yaradılmasında mühüm

məqam hava limanlarının tikintisi olacaq. Füzulidəki hava limanı hazırda xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, ona görə də dövlətimizin başçısının göstərişi ilə burada işlər sürətləndirilmiş iş rejimində aparılacaq ki, bu ilin sonuna kimi hava limanının binası olmasa, uçuş-enmə zolağı tikilsin. Hava limanının təhvil verilməsindən dərhal sonra bəzi qonşu dövlətlərlə əlaqənin təşkil ediləcəyi gözlənilir. Bundan sonra Şuşaya çatmaq istəyən əcnəbilər Füzuliyə enərək yeni müasir marşrutla bu qədim şəhərə gedə biləcəklər.

Eyni zamanda Kəlbəcər və ya Laçında hava limanının tikintisi üçün münasib yer axtarışı aparılır. Qarabağda iki müasir aeroportun meydana çıxması işğaldan azad edilmiş ərazilərin dirçəldilməsi layihələrinin həyata keçirilməsini xeyli asanlaşdıracaq.

Qeyd edək ki, Azərbaycanın artıq hava limanlarının tikintisi sahəsində böyük təcrübəsi var. Bundan əlavə, respublikanın bütün beynəlxalq hava limanları ICAO-nun üçüncü kateqoriyasına qədər kateqoriyalara malikdir və ən müasir avadanlıqla təchiz edilmişdir. Hava nəqliyyatının səmərəliliyinə görə isə ölkə dünyada 12-ci yerdədir.

Həmçinin Qarabağın dəmir yolu şəbəkəsinin bərpası nəzərdə tutulur. Bu iş magistral çəkməkdən daha çox vaxt tələb edir, lakin bunun həyata keçiriləcəyinə şübhə yoxdur. Yeni dəmir yolu Horadizdən Füzuliyə, oradan isə Şuşaya qədər uzanacaq. Layihə bu il başlayacaq.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Aparılan hərtərəfli təhlil və qiymətləndirməyə əsasən hesab edirik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin inkişafı Azərbaycanın qeyri-neft sektorunda sənayenin davamlı inkişafına təkan olacaqdır, bunun üçün aşağıdakı təşkilati-iqtisadi tövsiyələrin həyata keçirilməsi zəruridir:

- işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə elmi tədqiqat institutlarının fəal iştirakı ilə perspektivli və sahəyə xas innovasiya proqramlarının işlənilib hazırlanması və həyata keçirilməsi;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə ölkənin emal sənayesində klasterləşmə prosesinin gücləndirilməsi. Eyni zamanda, klaster strukturuna ixtisaslaşmış mikro, kiçik və orta müəssisələrin daxil edilməsi məqsəduyğundur ki, bu da - zərərli müəssisələrin sayını kəskin şəkildə azaltmağa, marketinq və logistika fəaliyyətinin investisiya təhlükəsizliyini yaxşılaşdırmağa, onların innovativliyini artırmağa imkan verəcəkdir;

- Qarabağ və ətraf ərazilərdə milli maraqlara əməl olunması nəzərə alınmaqla respublikanın emal sənayesinin alt sahələrinə mümkün qədər çox birbaşa xarici investisiyaların və strateji investorların cəlb edilməsi;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə emal sənayesinin sahibkarlıq fəaliyyəti sahəsində dövlət-özəl tərəfdaşlığının genişləndirilməsi;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin inkişafı üzrə dövlət müəssisələrinin özəlləşdirilməsi prosesində yeni və şəffaf strategiyanın həyata keçirilməsi;

- dövlət müəssisələrinin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması, kommertiya əsaslarında fəaliyyətinin genişləndirilməsinə şərait yaradılması;

- işğaldan azad olunmuş ərazilərimizin ən optimal şəkildə inkişaf etdirilməsi üçün qabaqcıl beynəlxalq təcrübə nəzərə alınmaqla ölkənin sənaye müəssisələrinin idarəetmə sisteminə kooperativ standartlarının tətbiqi;

- Qarabağ və ətraf rayonlarda istehsalın yekun nəticələrini nəzərə almaqla istehsalat işçilərinin əməyinin həvəsləndirilməsinin mövcud sisteminin təkmilləşdirilməsi.

Bəli, ümumilikdə iqtisadi potensial hesabına davamlılıq qorunur. Qeyd edək ki, ölkədəki ictimai-siyasi sabitlik, sosial sabitlik iqtisadi istiqamətdə də sabitlik və əmin-amanlıq üçün çox vacibdir. Bunsuz iqtisadiyyatın inkişafını planlaşdırmaq mümkün deyil.

Sosial istiqamət dövlət prioriteti idi - sosial ödənişlər, kiçik və orta sahibkarlığa güzəştlər, bütün növ vergilərdən azad olunma. Sevindirici haldır ki, dövlət biznesi öz problemləri ilə tək qoymayıb və biznesə dəstək son nəticədə həm də sosial siyasətdir. Dövlət vətəndaşları dəstəkləməklə ölkədə alıcılıq qabiliyyətini və əhalinin gəlir səviyyəsini qoruyur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995
2. “Yeyinti məhsulları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı şəhəri, 18 noyabr 1999-cu il.
3. “Aqrar sahədə idarəetmənin təkmilləşdirilməsi və institusional islahatların sürətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlər haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, Bakı, 90 səh.
4. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 02 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuşdur.
5. “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
6. “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli Fərmanı.
7. “Qarabağ Dirçəliş Fondu”nun Nizamnaməsi təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 yanvar 2021-ci il tarixli Fərmanı.
8. Aliyev İ. “Ölkədə qeyri-neft sənayesinin inkişaf strategiyası”. Yeni Azərbaycan qəzeti (12.04.2014).
9. Aliyev İ.H., Məmmədov Y.Ə. (2014), “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının tətbiqi Azərbaycan Respublikasında qeyri-neft sənayesinin inkişaf proqramı Bakı, Avropa, 134 səh.
10. Allahverdiyev H., Qafarov K., Əhmədov Ə. (2017), “Milli iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi”, Bakı, ADİU, 215 səh.
11. Azərbaycan rəqəmlərdə, Bakı, “DSK”, 2017, 286 səh.
12. Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin illik hesabatları, Bakı, 2016.

13. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il “29” dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq olunmuş “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası.

14. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2012-ci il 17 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının Dövlət Proqramı.

15. Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında AR Prezidentinin Fərmanı, 14 may 2010-cu il, Bakı.

16. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı.

17. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı.

18. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı. Bakı, 115 səh.

19. Azərbaycanın sənayesi, Bakı, “DSK”, 2017, 344 səh.

20. Azərbaycanın statistik göstəriciləri, Bakı, “DSK”, 2016-2017.

21. Azərbaycanın xarici ticarəti, Bakı, “DSK”, 2016-2017.

22. Əliyev T.N. (2016), “Azərbaycanın qeyri-neft sənaye sektorunda innovasiya prosesinin investisiya təminatı”, “İqtisadiyyatın davamlı inkişafı: problemlər, perspektivlər” mövzusunda BEPK-nin materialları, Sumqayıt, DSK, 134 səh.

23. Əliyev T.N., İsayev R.Ə. “Alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə beynəlxalq təcrübə”, // AMEA-nın Xəbərləri, Elm və İnnovasiya seriyası Bakı, Elm, 2010, 224 səh.

24. Əliyev A. (2003), “Azərbaycanın iqtisadi siyasəti/Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri”, Bakı, “Qanun”, 245 səh.

25. Əyyubov V.S., Tağıyev A.M. (2014), “Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi: Dərs vəsaiti”, Bakı, Avropa, 350 səh.

26. İsmayıl Z., Mehtiyev A., Aslanlı K., Ağayev R. “İqtisadiyyatın və ixracın diversifikasiyasının qiymətləndirilməsi”, Azad İqtisadiyyata Yardım İctimai Birliyinin hesabatı.

27. Mehdiyev R. “Gələcəyin strategiyasını müəyyənləşdirərkən: modernləşmə xətti”, Azərbaycan qəzeti, 2011, 91 səh.

28. Məmmədov İ. (2012), Qeyri-Neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, Elm, 177 səh.

29. Məmmədov S. M. (2012), “Yüngül sənayenin mövcud vəziyyəti və restrukturizasiya problemləri”, Dövlət büdcəli elmi-tədqiqat işi, Bakı, Azərneşr, 325 səh.

30. Musayeva C.Q., Tağıyev A.M. (2018), “Azərbaycan iqtisadiyyatı: Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti”, Bakı, Avropa, 420 səh.

31. Novruzova A.Q. (2016), “Azərbaycan iqtisadiyyatında innovasiya siyasətinin rolu”, elmi məqalə, Bakı, Elm, 178 səh.

32. Novruzova A.Q. (2016), “Azərbaycanda innovasiya yönümlü iqtisadiyyatın inkişaf istiqamətləri, İqtisadiyyatın davamlı inkişafı, problemlər, perspektivlər”, Beynəlxalq Elmi Konfrans, Sumqayıt, 254 səh.

33. Nuriyev Ə.X. (2013) “Azərbaycanda iqtisadi inkişaf və modernləşmə siyasətinin komseptual əsasları”, Bakı, “AVROPA”, 422 səh.

34. Prezident İlham Əliyevin sədriyi ilə 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videoformatda müşavirə keçirilib.

https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyevin_sedrliyi_ile_2020_ci_ilin_yekunlarina_hesr_olunmus_videoformatda_musavire_kechirilib_YENILANIB_VIDEO-1682565

35. Aras O.N., Süleymanov E. (2016), “Azərbaycan İqtisadiyyatı, Bakı, Elm, 231 səh.

36. Prof. i.e.d Hüseyinov T.Ə. (2009), “Firmanın iqtisadiyyatı”, Bakı, Qanun, 234 səh.

37. Səmədzadə Z. (1995), “Dağlıq Qarabağ: naməlum həqiqətlər”, Bakı, “Vətən” nəşriyyatı, səh.126
38. Statistik məcmuə, Bakı, “DSK”, 2017, 303 səh.
39. Şəkərəliyev A.Ş. (2011), “Dövlətin iqtisadi siyasəti: dayanıqlı və davamlı inkişafın təntənəsi”, Bakı, İqtisadi Universiteti, 542 səh.
40. Şəkərəliyev A.Ş. (2016), “Azərbaycan iqtisadiyyatı: reallıqlar və perspektivlər”, Bakı, Qanun, 125 səh.

İngilis dilində

1. Atesagaoglu O.E. “Taxes, Regulations and The Corporate Debt Market”, “International Economic Review”, 2012, Vol.53, No.3, 26 p.
2. Coleman D. “The demographic effects of international migration in qlobal word”, Review of Economic Policy, 2017, vol, p.36-38.
3. Dang, T. “Postwar restoration and preparations for collectivization” In *Vietnam’s Post-1975 Agrarian Reforms*, pp.45-79, ANU Press., <https://www.jstor.org/stable/j.ctv1rmjkr.12>
4. Dennis J. Ventry Jr. “Cooperative Tax Regulation. Connecticut Law Review”, 2008, Vol. 41, №2, 62 p.
5. Eklund, et al, (2017), “How conflict affects land use: agricultural activity in areas seized by the Islamic State”, Environmental Research Letter.
6. Hubert G. (1955), “Postwar Developments in West German Agriculture, 1945-1953”, Agricultural History Society. <https://www.jstor.org/stable/3740047>
7. Karen B.B. (2012), “A Comparative Look at Regulation of Corporate Tax Avoidance”, Wash sington, 384 p.
8. Karl E., Case, Ray C., Fair, Sharon M., Oster. (2012), “Principles of Economics”, 145 p.
9. Kenneth L. Simons, (2003) “Industrial Growth and Competition”, 12 Jan.
10. Kinsella K. “Global Aging” s Demographic Dimensions”, Journal of Family Issues, 2015, Vol, p.25-27.

11. Krugman P. “The return of depression economics and the crisis of 2008”, USA 2009.

12. McGrattan E.R., Prescott, Edward C. (2005), “Taxes, Regulations, and the Value of U.S. and U.K. Corporations, “Review of Economic Studies”, part 72, 30 p.

13. Nallareddy S., Rouen E., and Serrato J., Suárez C. “Corporate Tax Cuts Increase Income Inequality”, NBER Working Paper, 2018, №24598, 46 p.

14. Sharman J.C. (2006), “Havens in a Storm: The Struggle for Global Tax Regulation”, Cornell University Press, 224 p.

15. Teodosijevic S. B. (2003), “Armed Conflicts and Food Security”, ESA Working Paper No. 03-11. <http://www.fao.org/3/a-ae044t.pdf>

16. Thomas piketty, “Capital in the twenty-first century”, USA, 2014.

17. Urooj K., Nallareddy S., Rouen E. “The Role of Taxes in the Disconnect Between Corporate Performance and Economic Growth”, HBS Working Paper, 2017, №18006, 61 p.

18. Varma S., Winslow M. (2005), “Healing wounds: How the international centers of the CGIAR help rebuild agriculture in countries affected by conflicts and natural disasters”, Consultative Group on International Agricultural Research (CGIAR).

19. Zurayk R. et al (2018), “Agriculture, conflict and the agrarian question in the 21st century”, Book: Crisis and Conflict in Agriculture. <https://egyptssp.ifpri.info/2018/12/19/agriculture-conflict-and-the-agrarian-question-in-the-21st-century/>

Türk dilində

1. Prof. Dr. Oğuz O. (2001), “İktisada giriş”, İstanbul, 125 s.
2. “Sanayi ekonomisi”, Anadolu üniversitesi yayini №:2651, 2012.

Rus dilində

1. Ахмедов И.А. (2015), «Государственное регулирование экономики в переходный период», Баку, Заман, 321 с.

2. Борисенко Е.Н. (2002), «Продовольственная безопасность, международные и внутренние аспекты», Москва, 132 с.
3. Киреев А.С. (2000), «Международная экономика: движение товаров и факторов производства», Москва, «Международные отношения», 200 с.
4. Криченко В. «Рыночная трансформация экономики: теория и опыт», Российский экономический журнал, 2014, №1, с.3-4.
5. Кушлин В.И., Волгин Н.А. (2016), «Государственное регулирование рыночной экономики», Москва, 324 с.
6. Ломакин В.К. (2014), «Мировая экономика», Москва, 452 с.
7. Линдерт П.Х. (2015), «Экономика мировых отношений», «Прогресс», 369 с.
8. Морозова Т. (2014), «Государственное регулирование экономики», Под редакцией Москвы, 230 с.
9. Сенчагов В. «Экономическая незащищенность как основа национальной безопасности», Вопросы экономики, 2001, №8, 320 с.
10. Столяров И.И. (2015), «Государственное регулирование рыночной экономики», Москва, 142 с.
11. «Теория переходной экономики». Москва, 2000, часть II.
12. Филлипенко А.С. (2014), «Экономическое развитие, цивилизационный подход», Москва, 145 с.
13. В.Д. (2015), «Экономическая дипломатия», Москва, 325 с.

İnternet resursları

1. <http://president.az/documents>
2. <http://president.az/documents>
3. <http://unec.edu.az/application/uploads/2015/02/UE-2020.pdf>
4. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1748-9326/aa673a/pdf>
5. <https://agroecconomics.az/az/article/34/isgaldan-azad-olunan-erazilerimizde-kend-teserrufa/>

6. <https://ereforms.gov.az/az/media/xeberler/isgal-olunmus-erazilerin-azad-edilmesi-azerbaycan-iqtisadiyyatina-ne-ved-edir-193>
7. <https://karabakh.center/storage/libraries/XzQ7nXyblCukEcktVAwUVcP2PQYBf2nRIEJgpYYz.pdf>
8. <https://vergiler.az/news/economy/11182.html>
9. <https://www.azerbaijan-news.az/view-202021/ilham-eliyev-qarabagi-azerbaycanin-en-inkisaf-etmis-mekanina-cevirecek>
10. https://www.mdu.edu.az/images/pdf/JURNAL/1/3_Eyyubov_V__.pdf
11. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, <http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/
12. İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, <http://iqtisadiislahat.org>, www.ecoreform.az/

Cədvəllərin siyahısı

Cədvəl 1: İşğal olunmuş rayonlar üzrə ayrı-ayrılıqda hansı faydalı qazıntılar var.....	20
Cədvəl 2: Azad olunmuş ərazilərdə torpaq islahatının aparılması üçün mümkün variantların sırası.....	23
Cədvəl 3: Post-konflikt ərazilərin dirçəldilməsinə yönəldiləcək birbaşa dövlət investisiyaları...	31
Cədvəl 4: İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına və yenidən tikilib-qurulmasına dövlət investisiyaları (ilkin reabilitasiya dövrünün illəri üzrə, inflyasiya nəzərə alınmaqla, mln. manat).....	60

Diaqramların siyahısı

Diaqram 1: Konfliktsonrası reabilitasiyanın müxtəlif sahələrinə yönəldiləcək dövlət məsrəfləri (illər üzrə, inflyasiya düzəlişləri ilə, mln. manat).....	75
---	----